

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Huszár Tibor: *Fiatalkorú bűnözők*¹

A társadalomtudományok terén egyre inkább előtérbe kerül a társadalmi jelenségek tényeken alapuló vizsgálata, a szocializmus építése során érvényesülő törvényszerű folyamatok feltárása. Ilyen szociológiai jellegű munka Huszár Tibor könyve is, amely a társadalmi valóság sokoldalú elemzése útján kísérli meg bemutatni a fiatalkori bűnözés sajátosságait, megjelölni azokat a társadalmi körülményeket, elsősorban pedagógiai situációkat, amelyek a fiatalkorúakat a züllés, a bűnözés útjára taszítják. A munka alapvető érdeme, hogy szakitva az elmúlt évtized téves kriminológiai felfogásával, amely a bűnözést kizárólag a kapitalista tudati maradványokra vezette vissza, a fiatalkori bűnözést a maga valóságában: gazdasági, erkölcsi, pedagógiai és pszichológiai beágyazottságában tárja az olvasó elé.

A szerző a bűnözést társadalmilag determinált jelenségnek, vagyis a társadalmi viszonyok fejlődése által meghatározott folyamatnak tekinti. Ebből az alaptételből kiindulva veszi bírálat alá a könyv első fejezetében a különböző burzsoá kriminológiai irányzatokat, nevezetesen: a kriminálbiológiai, a mélylélektani és a kriminálszociológiai irányzatokat.

A biológiai irányzatokat bírálva cáfolja azokat a téves nézeteket, amelyek a bűnözést örökletes tényezőkre vezetik vissza, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a marxista kriminológia sem tagadja az örökletes tényezők szerepét az emberi magatartásban, de a magatartás determinációjában a társadalmi viszonyok, a létfeltételek játszzák a döntő szerepet. A biológiai irányzat híveinek alapvető tévedése tehát nem abban áll, hogy vizsgálják bizonyos konstitucionális ismérvek és a bűnös magatartás közti kapcsolatot, hanem abban, hogy mértéktelenül felnagyítják, eltúlozzák a

szerepüket, s olyan területekre is kiterjesztik azokat, ahol már nincs és nem is lehet szerepük. A szerző határozottan leszögezi, hogy „a fiatalkori bűnözés, az erkölcsi züllés alapvető okait tehát mindennekeelőtt a társadalom szférájában, a környezeti hatásokban kell keresnünk”. (19. o.) A helyes értékelés és állásfoglalás mellett azonban a szerző nem utal arra a problémára — noha ide kíváncskoznék —, hogy a biológia és a szociológia mai színvonala mellett mennyiben húzható meg a határvonal az örökletes és a szerzett tulajdonságok között, s hogy ez a még alig érzékelhető határvonal milyen feltételek megvalósulása esetén válik láthatóbbá.

A könyvnek egyik legsikerültebb része a mélylélektani irányzatok bírálata. A szerző nemcsak a hibáikra, téves voltokra világít rá, hanem sokoldalú és mélyreható elemzéssel meg is mutatja a tudatos emberi magatartás mechanizmusát, a tudat fejlődésének társadalmi, pedagógiai hátterét. Különösen jelentős a szerzőnek a cselekvés motivációjára vonatkozó álláspontja, mely az akaratlagos cselekvést közvetlenül a nevelés folyamatában kialakított s a társadalmi hatásokra kialakult szükségletekre és vágyakra vezet vissza, anélkül, hogy tagadná a szervezet működéséből fakadó ösztönös vágyak és szükségletek szerepét.

A burzsoá szociológiai irányzatok elemzésénél éppen úgy, mint a biológiai és mélylélektani áramlatok vizsgálatánál a szerző a bírálattal párhuzamosan fejti ki saját álláspontját, amely abban csúcsosodik ki, hogy nem elegendő a bűnözés okait elemezve csak a közvetlen környezetre utalni, hanem meg kell jelölnünk az adott társadalmi milió magját: a társadalmi és tulajdonviszonyokat. E viszonyok jellege, fejlettségi szintje a társadalom egész arculatát, így az adott társadalmat jellemző jogi és erkölcsi viszonyokat is determinálja. „A társadalmi tudatban sokszor fájdalmasan jelentkező diszharmoniók végső soron a társadalmi lét ellentmondásait tükrözik: az erkölcsi züllés, a fiatalkori kriminalitás

¹ Dr. Huszár Tibor: *Fiatalkorú bűnözők* (Adalékok a fiatalkorú bűnözés problematikájához az 1950–1959. évek felmérése alapján). Tankönyvkiadó, 1964. 238 o.

okai is mélyen bele vannak ágyazódva a társadalom materiális viszonyaiba, általuk meghatározottak." (53. o.)

A szerző azonban nem áll meg ennél az alapvető marxista felfogásnál, hanem a továbbiakban különbséget tesz a makro- és mikrokörnyezet között. Szerinte „A mikro- és a makrokörnyezet elhatárolásának különös jelentősége van az átmeneti korszakokban: a makro- és mikrokörnyezet ellentmondása magyarázza ugyanis többek között, miért és hogyan konzerválódnak az új társadalom viszonyai közepette is meghatározott emberi kapcsolatok és viselkedési módok. A makro- és mikrokörnyezet ellentmondása azonban csak viszonylagos. Végső soron az úgynevezett mikrokörnyezet sem függetleníthető az adott társadalmat jellemző alapvető törvényszerűségektől: a szűkebb környezet is objektív hatások tolmácsolója. A makro- és mikrokörnyezet nem állítható mereven szembe: a kettő között nemcsak ellentét van, de kapcsolat is: egység.” (57. o.)

Bár az idézetből kitűnik, hogy a mikrokörnyezet nem függetleníthető az adott társadalom alapvető törvényszerűségeitől, de a szerző a két különböző környezeti típus ellentmondásosságát állítja előtérbe, holott a makro- és mikrokörnyezet viszonyára éppen a feltételezettség — a szerző szavaival élve: az egység — jellemző első sorban, nem pedig az ellentmondásosság. A makrokörnyezet meghatározó szerepe a társadalmi fejlődésnek arra a szakaszára is érvényes, amikor a tulajdonviszonyok terén már megvalósult a forradalmi átalakulás, vagyis szinte kizárólagossá vált a társadalmi tulajdon, de a közvetlen létfeltételekben ennek még nem érződik kellően a hatása. Ez adódik abból, hogy a makrokörnyezet fogalma magában foglalja nemcsak a tulajdonviszonyokat, hanem a munkamegosztás, a termelés, a jövedelemelosztás stb. viszonyait is.

A szerző a továbbiakban főként a mikrokörnyezetnek az emberi magatartásra, az ember erkölcsi arculatának formálódására gyakorolt hatását vizsgálja, külön kiemelve azokat a mozzanatokat, amelyek kapcsolatban lehetnek vagy vannak a fiatalkori bűnözéssel. E társadalmi körülmények elemzése során külön tárgyalja a fiatalkori bűnözés problémáit a jelenkori kapitalizmus és az épülő szocializmus viszonyai között. A könyv érdeme itt domborodik ki igazán. Szerzője sokoldalúan tárja az olvasó elé egyfelől azt az erkölcsi és világnézetet s azokat a jellembeli sajátosságokat, amelyek kapcsolatban vannak a bűnözéssel, másfelől pedig azokat az életviszonyokat és társadalmi körülményeket, amelyek szülik, kiváltják az ilyen tudati beállítottságot és

jellembeli sajátosságokat. Logikus okfejtéssel követi nyomon azt a láncolatos összefüggést, amely a kapitalizmus strukturális elemeitől a tőkésországok ifjúságának szélsőséges individualista szemléletén, életuntságán, céltalanságán és erkölcsi felfogásán keresztül elvezet a fiatalkori bűnözés rohamos növekedéséig.

Nagyon helyesen mutat rá a szerző, hogy az ideológia és a kultúra dekadenciája a családi élet demoralizálódása, az „áramvonalas” életforma, az ifjúság céltalansága és manák élése mind-mind a jelenkori kapitalizmus válságának kisugárzása. „Ha az élet társadalmi tartalma semmibe vész — írja a szerző —, ha az ember nem tud magasztos eszményekért lelkesedni, előbb-utóbb áldozata lesz alantasabb érzéseknek... És ez az a pont, ahol a céltalanság, a bűnözés és a züllés utcáiba torkollik.” (113. o.)

A szocializmus építésének időszakában is megnyilvánuló fiatalkori bűnözés sajátosságait vizsgálva a szerző mindenekelőtt azzal a helytelen állásponttal száll szembe, amely a fiatalkori bűnözés növekedését mint társadalmi rendszertől független, világjelenséget értékeli. Helyesen utal arra a körülményre, hogy még a szocialista országokban is egyes szerzők írásaiban elmosódik a határ a szocializmus és kommunizmus fogalma között. Minthogy csak általában beszélnek a szocializmusról, a kommunizmusról, ezért sokszor nem lehet tudni, hogy egyes fontos megállapításaik melyik történelmi időszakra, a kommunista társadalom fejlődésének melyik periódusára vonatkoznak. A konkrét történelmi szemlélet tehát elengedhetetlen a kriminalitás problémáinak elemzéséhez. Különösen a bűnözés tendenciájának megállapítása szempontjából van nagy jelentősége a szerző által igényelt történelmi szemléletnek. A bűnözés mint társadalmi jelenség más és más sajátosságokkal, sőt más tendenciával nyilvánul meg a kommunizmus építésének egyes szakaszaiban.

A szerző e kérdés vizsgálatánál megelégszik annak bizonyításával, hogy a bűnözés a szocialista országokban jelenleg csökkenő tendenciát mutat, s hogy a fiatalkori bűnözés nem világjelenség, hanem csak a tőkésvilág jelensége. Helyénvaló lett volna azonban legalább utalni arra a körülményre is, hogy a bűnözés, s ezen belül a fiatalkori bűnözés is a szocializmus építésének első éveiben általában, vagyis a szocialista országok többségében — köztük hazánkban is — növekedést mutatott. Lenin a bűnözés alakulásának ezt az irányát idejében felismerte, és világosan kifejezésre juttatta: „Amikor a régi társadalom pusztul, tetemét nem lehet koporsóba

zárni és elhantolni. Ez a tetem itt oszladozik közöttünk, rothad és megfertőz bennünket is.”² „A bomlásnak ezek az elemei viszont *nem tudnak*, megmutatkozni’ más-képp, mint úgy, hogy nő a bűnözés, a korrupció, a spekuláció és minden effajta ocsmányság.”³

A bűnözés csökkenő tendenciája tehát mindaddig nem érvényesülhet teljesen, amíg érződik a régi társadalmi rendszer bomlása, amíg az új viszonyok nem szilárdultak meg. Erre az időszakra általában a bűnözés növekedése jellemző. Ez az összefüggés nyomatékosan figyelmeztet bennünket arra — amint ezt a szerző is hangsúlyozza —, hogy a bűnözés kérdéseit csak történelmi szemlélettel lehet helyesen megközelíteni, különbséget kell tennünk a kommunista társadalom fejlődésének egyes szakaszai között.

A szerző a fiatalkori bűnözés okait a szocializmus építésének viszonyai között olyan tényezők köré csoportosítva vizsgálja mint a szociális viszonyok, a családi élet, az iskolai nevelés, a belső vándorlás stb. A fiatalkorú bűnözők szociális és családi viszonyait vizsgálva, helyesen mutat rá azokra a nehéz lakás-, jövedelmi és neveltetési viszonyokra, amelyek között a fiatalkorúak bűncselekményük elkövetése előtt éltek. Meggyőzően bizonyítja, hogy ezek a tényezők kapcsolatban vannak a fiatalkorú bűnözők társadalomellenes tudati beállítottságával, alacsonyabb intelligenciájával és erkölcsi ítélőképességével. S ezt a körülményt azzal indokolja, hogy „a tulajdonviszonyok megváltozása — bár alapvetően formálta át az egész társadalom szerkezetét — nem vonta és nem vonhatta magával azonnal az emberek egyéni életkörülményeinek minden oldalú átalakulását”, s ezért „az emberek egyéni életfeltételeiben még hosszú ideig konzerválódhatnak a régi társadalmat jellemző viszonyok és „állapotmozaikok”, melyek természetesen az ember tudatában is újjászülük a régi szemléletet, konzerválják a régi szokásokat”. (163—164. o.)

A szerző itt valóban a dolgok lényegére tapint, de nem eléggé következetes. Célszerű lett volna itt foglalkozni azzal a kérdéssel is hogy a régi társadalmat jellemző viszonyok csak a mikrokörnyezetben, az egyéni életfeltételekben találhatók-e meg, vagy bizonyos mértékben megvannak-e még a társadalom szerkezetének egyes elemeiben is? Bár a szerző a későbbiek során többször utal erre, pl. amikor azt írja, hogy „az erkölcsi züllésnek napjainkban is

vannak ökonómiai tényezőkre visszavezethető indítékai” (193. o.), mégis ezeknek az általános elvi tételeknek a határozott, világos megfogalmazása, sőt hangsúlyozása mindenképpen kívánatos, minthogy megítélésünk szerint a bűnözés alapvető sajátosságainak helyes értékelése, a bűnözés ellen folytatott harc optimális sikere csak a bűnözés és az épülő szocialista társadalmi rend között szükségszerűen létező, de fokozatosan lazuló kapcsolat elismerését is magában foglaló elvi álláspont talaján lehetséges.

Különösen értékesek a szerzőnek azok a gondolatai, amelyeket a „morális intervallum” és az ideálok „harca” című sor alatt fejt ki. A szocialista kriminológiai irodalomban eddig nem tapasztalt tudományos alapossággal tárja fel a mi ifjúságunk egy részénél is megtalálható cinizmus, eszménélküliség és a mának élés társadalmi hátterét.

„Bizonyos szűklátókörűség következében — írja a szerző — a valóban modern eszmék hosszú időn keresztül elavult formákhoz kötődtek. A burzsoá dekadencia ugyanakkor a legmodernebb, legáramvonalasabb külső formákkal társult. Egy sor ok és sajátos körülmény kölcsönhatásának eredményeképpen így jött létre az a paradox helyzet, hogy az ifjúság egy nem lebecsülhető hányada számára a szocialista ideálokkal szemben — amelyek valóban a kor szellemét, a történelmileg újat képviselik — az ún. „áramvonalas” amerikanizált típus: a hipster, az egzisztencialista testesíti meg a XX. század ideálját... *A régi erkölcsi szabályok és a belőlük fakadó ideálok ily módon gyakran a legmodernebb köntösben jelentkeznek, s hatásuk sokszor meglepő, félrevezető.*” (197. o.)

A hipster ideál létezését, térhódítását a szerző a fiatalok életkorbeli sajátosságai mellett elsősorban társadalmi okokkal magyarázza. Ezek között sorolja fel a deklaszáldott rétegek befolyását, a háborús pszichózist, a forradalmi átalakulást, az ellenforradalmat és a forradalmi ellentámadást. Ezek a tényezők a politikai életben gyakran váltakozó ellentétes tendenciákkal párosulva odavezettek, hogy a társadalom egyes rétegeiben a forradalmi átalakulás kezdetén tisztán ragyogó szocialista eszmék elvesztették fényüket és vonzóerejüket. A szebb jövőbe vetett hitet, mint a cselekvés vezérmotívumát, felváltotta a mának élés, az egyéni érdekek előtérbe helyezése. Nagy baj volt, hogy a szocialista eszmék személyekhez tapadtak, s a személyek bukásával sokak számára úgy tűnt, hogy az eszme is elbukott.

Ugyancsak hozzájárult a hipster ideál térhódításához a pedagógiai szituáció ellent-

² V. I. Lenin: Művei, 27 köt. 443. o.

³ Uo. 260. o.

mondásossága is. Különösen káros az erkölcsi normák kialakítása szempontjából, ha mást olvas a gyermek a könyvben és mást tapasztal az életben, mást hall az iskolában és mást tanul otthon. Nagyon helyesen sommázza a szerző az állásfoglalását: „Ha az ifjúság egyes rétegei ebben a győzelmekkel és vereségekkel, jövőbe mutató sikerekkel és kudarcokkal terhelt átalakulási folyamataiban nem állnak szilárdan a születő új oldalán, nem értik vagy nem fogadják el annak eszményeit, akkor maguk is a bomlás baktériumainak, a perspektívátlanoknak, a céltalanságnak áldozataivá vagy legalábbis tertőztötteivé válhatnak.” (200–201. o.)

A fiataalkori bűnözés elleni harc legfontosabb közvetlen eszköze tehát a helyes pedagógiai szituáció megteremtése.

Amint a rövid ismertetésből is kitűnik, Huszár Tibor könyve felöleli a fiataalkori bűnözés alapvető kérdéseit, s a társadalmi valóság talaján keresi a megoldásukat. A könyv kisebb hiányosságai ellenére is kitűnő munka, a gondolatok gazdagsága, világos és élvezetes stílusa következtében igen hasznos olvasmány mindazok számára, akik az ifjúság problémáival foglalkoznak. Sokat lehet belőle tanulni.

Vigh József

Mary B. Hesse: Models and Analogies in Science¹

A fizikai elméletek jellegére vonatkozóan a század elején kétféle álláspont nyert megfogalmazást. Az első — főleg Duhem által képviselt — felfogás szerint egy ideális elméletnek deduktív struktúrával bíró matematikai rendszernek kell lennie, általános kijelentéseit precíz matematikai nyelven kell megfogalmazni. Az elméletek absztrakt szisztematizáló jellegének kiemelésekor Duhem² hangsúlyozza, hogy a modellek nem szerves részei az elméletnek, az elmélet logikáját illetően nem szükségszerűek: funkciójuk egyedül annyi, hogy pszichológiai tanácsokat, javaslatokat adnak elméletek létrehozására, ami után elvethetők.

Duhemmel ellentétben Campbell³ szerint a modellek szerves részei az elméletnek, az elméletek funkcionálásához szükségesek. Legfőbb érvként azt állapítja meg, hogy a fejlődő, a dinamikus tudomány logikai szükségszerűséggel megköveteli, hogy a modellek az elméletek összetevői legyenek. Egy elmélet ugyanis nem statikus lezárt rendszer, hanem mindig változik, újabb és újabb jelenségek magyarázatát szolgálja. Modellek felhasználása nélkül azonban az új jelenségekre való kiterjesztése önkényes lenne, az elmélet fejlődésének lehetőségét ugyanis éppen a modell jelenti.

Hesse könyve — pontosabban a könyv első része — a tudományelmélet ezen vitájához kapcsolódik: Duhem és Campbell

egy-egy — elképzelt — modern tanítványának a modellek funkciójáról szóló vitáját nyújtja dialógus formában. (Ismertetésünk ezzel foglalkozik részletesebben, míg a könyvnek az analógia tudományelméleti fogalmával és az analógiák logikájával foglalkozó részét csak a legrovidebben érinti.) A szerző pozíciója Campbelléhez áll közel. Ezért fő törekvése annak bebizonyítása, hogy az elméletek modellek nélkül képtelenek lennének a hagyományosan megkövetelt feladataik teljesítésére.

A dialógus szereplői, pozíciójuk rövid felvázolása után, a modell terminus jelentését a már Campbell által is idézett kinektikus gázelmélet alapján tisztázzák. Amikor a véletlen mozgást végző billiárdgolyók rendezetlen halmaza modellül szolgál egy gázra, akkor nem mondható az, hogy a molekulák minden vonatkozásban hasonlítanak a billiárdgolyókhoz. Csak az mondható, hogy a gázmolekulák analógikus viszonyban vannak a billiárdgolyókkal. Az analógikus viszony viszont — e jellegénél fogva — éppen azt foglalja magában, hogy a sajátosságoknak van egy olyan rész-halmaza (szín, alak, méret stb.), amely csak a billiárdgolyókhoz tartozik hozzá, a molekulák azonban az e rész-halmazban foglalt sajátosságokkal nem rendelkeznek — a gázmodellnek ezt az oldalát a modell negatív analógiájának lehet nevezni. Más sajátosságokról (az egyenes vonalú egyenletes mozgás, a rugalmas ütközés, a billiárdgolyók kölcsönhatásmentessége stb.) feltételezzük, hogy a molekuláknál is megtalálhatók — a modellnek ezt az oldalát a modell pozitív analógiájának lehet nevezni. Van azonban a sajátosságoknak egy feltételezhetően nyílt rész-halmaza, amelyről még nem tudható, hogy a pozitív vagy

¹ Mary B. Hesse: Models and Analogies in Science. Newman History and Philosophy of Science Series 14. Sheed and Ward Ltd. 1963. 150 o.

² P. Duhem francia fizikus és filozófus volt. Legismertebb tudományelméleti munkája, a La Théorie physique, son Objet, sa Structure, 1906-ban jelent meg.

³ N. R. Campbell angol fizikus és filozófus. A fizikai megismerésre és a fizikai elméletek szerkezetére vonatkozó vizsgálódásait a Physics, the Elements (1920.; a Dover-kiadásban Foundations of Science címmel) c. könyve tartalmazza.

a negatív analógia része-e — ez a modell semleges analógiája, a tudományos modellek egyik legfontosabb része. A modell semleges analógiáját azért kell kiemelni, mert ezt teszi lehetővé, hogy új megfigyelési tételekre vezető predikciókat, előrelátásokat mondhassunk ki, amely tételek azután empirikusan vizsgálhatók, megfigyeléssel, kísérlettel igaz vagy hamis voltak eldönthető. (A kinetikus gázmodell esetében a biliárdgolyók *ismert* viselkedése alapján predikciókat mondhatunk ki a molekulák *elvárt* viselkedéséről.) Természetesen, ha egy *ilyen* predikción alapuló megfigyelési tételről a kísérleti vizsgálat kimutatja, hogy hamis, akkor levonható az a következtetés, hogy modellünk eleve nem volt helyes.

A fizikában modellekről kétféle értelemben szokás beszélni, és ez a kétféle értelem megfogalmazható a könyvben bevezetett terminológia segítségével.

Egyrészt, ha a modell terminusba csak a pozitív és a semleges analógiát értjük bele, akkor a „modell” azonosítható a megfigyelési tételek valamilyen halmazára magyarázatul szolgáló elmélettel. Azért célszerű az elmélet terminusra is bevezetni a „modellt”, mert a duhemi iskola „elmélet”-en csak a megfelelő interpretációval ellátott matematikai formalizmust érti, azaz csak a modell pozitív analógiáját, s teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy az elmélet fejlődő, mindig változó deduktív rendszer, és ez a fejlődés, új jelenségek magyarázata csak a modell semleges analógiája alapján válhat érthetővé. Elmélet és modell között tehát nem jogosult éles határvonalat húzni, mivel egy nem formális elméleten a modell pozitív és semleges analógiáját kell érteni. A modell negatív analógiája az elméletfejlődés adott fokán nem kerül bele az elméletbe, éppen azért, mert a negatív analógiát alkotó sajátságokról eleve tudjuk, hogy eltérőek. Ezeket a sajátságokat csak egy pontosabb modell veszi figyelembe, ami azonban már egy fejlettebb elméletet is jelent.

Másrészt, ha a modell terminusba beleértjük a negatív analógiát is, akkor a modell a még megmagyarázatlan megfigyelési tételek magyarázatának eszköze is lesz. A fizikai modelleknek ezen kétféle értelme közötti megkülönböztetés nem önkényes, megalapozását a tudomány fejlődése szolgáltatja. A tudomány fejlődéséből ugyanis világossá válik: ha egy ilyen második értelemben vett modell beválík, akkor része lesz a fizikai megismerés testének, elválaszthatatlan lesz ettől.

A modellhasználat kérdése a tudomány gyakorlatában legtöbbször a következőképpen merül fel. Adva van valamilyen

elmélet, mely megmagyarázza a megfigyelési tételek bizonyos halmazát. Minden megfigyelési tételt az adott elmélet eleve nem magyarázhat meg. Tehát mindig vannak még olyan jelenségek, amelyekre az elmélet nem alkalmazható, de a tudomány törekszik ezen jelenségeket is értelmezni, törekszik tehát a jelenségekre vonatkozó megfigyelési tételhalmaz egzakt magyarázatára. Egy ilyen halmaz magyarázatára két információforrás van. Az egyik: a kutatott jelenségek megfigyelt sajátosságai; a másik: a magyarázatra váró jelenségek megfigyelt analógiái más, ismert és egy elmélettel már magyarázott jelenségekkel. A tudomány megfigyelései azonban nem felszínes megfigyelések, hanem az elméletek bonyolult váza, kerete szükséges lefolytatásukhoz. Ennek megvilágítására szolgál az alábbi példa: jól ismert jelenség a visszhang. A jelenség értelmezését a régebbi korok embere a hegyek utánzó szellemének feltételezésével adta meg. A hanghullámok felfedezése óta a visszhangot levegőben terjedő longitudinális hullámok visszaverődéseként értelmezik. A visszhangot a két megfigyelő azonosnak hallja vagy hallotta, de nem azonos eseményeknek tulajdonította létrejöttét. Ahhoz, hogy a visszhang jelenségét ne a hegyek utánzó szellemével, hanem a hanghullámok visszaverődésével értelmezzük, a hanghullámok egész elmélete szükséges, szükséges tehát egy bonyolult fizikai elmélet, amelynek fényében *fizikai* értelmezést nyernek a jelenségek (emellett azonban a kétféle értelmezés logikailag egyformán lehetséges, logikailag egyik sincs kitüntetve a másikkal szemben).

Ezért világosan kell látni, hogy — a megfigyelési leírások, tételek a lapos empirizmussal ellentétben — nem az események pontos arculatára vannak ráhúzva, és nem közvetlenül vannak a nyelvbe átvive, hanem az eseményeknek már interpretációi, amelyek — a nyelvi közlés feltételein kívül — az adott tudományos elmélet szerkezetétől is függnék. A megfigyelési tételek bizonyos halmazát magyarázó elméletek pedig e tételekhez viszonyítva már valami újat is hoznak (ez éppen a magyarázat, az, hogy a megfigyelési tétel dedukálható az elméletből, de fordítva nem), ezért egy elmélet teoretikus állításai különböznek a megfigyelési tételektől. Az elmélet teoretikus állításain a megfigyelési állítások magyarázatára bevezetett olyan kijelentések összességét értjük, amelyek közvetlenül nem-megfigyelhetőket jelölő terminusokat is tartalmaznak. A mérés technika gyors fejlődése azonban megmutatja, hogy megfigyelhető és nem megfigyelhető között nincs éles különbség, ezért nem lehet logikai különbség a megfigyelési és

a teoretikus kijelentések között sem. Jogosultabb azt feltételezni, hogy ez a különbség gyakorlati, a tudomány gyakorlatát érinti, mert ezt a feltételezést a tudománytörténet többé-kevésbé alátámasztja, pl. a kvantumfizika *megfigyelési* szótárában szerepel a klasszikus fizika néhány *teoretikus* terminusa is.

A duhemi iskola állásfoglalása szerint egy tudományos elmélet teoretikus állítások logikailag összekapcsolódó rendszere, amelynek számára nem szükségesek modellek, létrehozásában, felállításában — pszichológiai tanácsként — szerepelnek ugyan, de funkcionálásában nem. Egy ilyen deduktív, formalizált rendszer néhány következményét interpretálni lehet megfigyeléseken, kísérleteken keresztül, míg az elméletet mint egészet a megfigyelésekkel csak alá lehet támasztani, de nem interpretálni. Az elmélet teoretikus terminusainak jelentése így nem határozható meg a megfigyeléseik alapján, hanem jelentésük meghatározását más úton nyerik, nevezetesen a deduktív struktúrájú rendszerben elfoglalt helyzetük által. Ez utóbbira a duhemi iskolának kedvenc példája az éter terminus, mely úgy nyerte el a jelentését, hogy a klasszikus fizika deduktív szerkezetében jól meghatározott hellyel rendelkezett, és e rendszernek mint egésznek volt néhány megfigyelhető következménye. De nemcsak ennél a terminusnál, hanem a többinél is látható, hogy jelentésük elsősorban attól függ, hogy a hipotetikus-deduktív rendszerben milyen helyet foglalnak el, és hogy van-e az elméletnek mint egésznek néhány megfigyelhető következménye — fejezi be Duhem modern követője.

Hesse legfőbb ellenvetése a teoretikus terminusok jelentésének ilyen indirekt meghatározása ellen az, hogyha pusztán és egyedül egy deduktív rendszerben elfoglalt hely jelentést ad egy terminusnak, akkor tetszés szerinti jelentés tulajdonítható bármely terminusnak, azaz egy teoretikus terminus jelentésének meghatározása teljesen önkényessé válik. Úgy látszik — folytatja Hesse —, hogy közelebb jutunk a teoretikus terminusok jelentésének megoldásához, ha elsősorban nem azt vizsgáljuk, hogy milyen helyet foglalnak el a deduktív rendszerben, hanem főként azt, hogy egyáltalán hogyan épülnek bele, miért foglalják el azt a helyet, amely jelentést biztosítana számukra. A probléma ilyen felvetésével az mutatkozik meg, hogy a teoretikus terminusok jelentésének kérdése nem logikai kérdés, azok a feltételek, amelyeket egy teoretikus terminusnak ki kell elégítenie ahhoz, hogy megismerésbeli jelentést nyerjen, logikailag nem formulázható meg. Ez egészében „empirikus” kér-

dés, mivel adott esetben logikailag nem indokolható meg, hogy egy teoretikus terminus miért éppen azt a helyet foglalja el, amely meghatározza a jelentését. Helyesebb azt mondani, hogy egy terminusnak a deduktív rendszerben elfoglalt helye, konkrétan pl. az éteré „... annak volt köszönhető, hogy (a fényjelenségeket — A. F.) a hullámmodellek alapján értelmezték, és hogy jelentését az alábbi formájú analógiák csoportja adta meg” (29. o.):

„vízhullámok vízrészecskék	::	hanghullámok levegőrészecskék	::
		fényhullámok éterrészecskék”	

Világos tehát, hogy egy teoretikus terminus az esetek többségében modellek és analógiák használata révén épül be az elméletbe, ezáltal azonban jelentést is nyer. Másrészt pedig egy már jól funkcionáló elméletben szereplő teoretikus terminus jelentését csak úgy lehet közölni, megérteni valakivel, ha az elméletbe való bevezetést lehetővé tevő modellekre és analógiákra hivatkozunk.

Ennél fogva a modellek és analógiák igen fontos funkciója, hogy jelentést és interpretációt adnak az elmélet teoretikus terminusainak. Egy ilyen terminusnak azonban nem egy modell vagy analógia ad jelentést és szolgál interpretációjául, hanem modellek és analógiák bonyolult kapcsolata, az eddig felhasznált analógiák és modellek összessége (pl. a kinetikus gázelmélet „molekulái” nemcsak kölcsönhatásmentesek, hanem pontszerűek is — az „anyag pont” azonban elsősorban nem a gázelmélet modellje volt, hanem a klasszikus mechanikáé).

E funkció kimutatása után rá kell térni a modellek logikai szükségességét bizonyító legerősebb érvre. Ez azt fogja bizonyítani, hogy a tudományos elméletek modellek nélkül nem tudnák teljesíteni egyik legjelentősebb funkciójukat: *új* predikciók, tudományos előrelátások kimondását. Hesse érvelése fő vonásaiban a következő: egy tudományos elmélet kritériuma az, hogy empirikus vizsgálatokkal ellenőrizhető legyen, megerősíthető vagy elvethető. Az elmélet empirikus vizsgálataival, kísérletekkel való *falszifikálhatósága* szorosan össze van kötve az elmélet prediktív képességével. A falszifikálhatósági kritérium azonban legalább három szorításnak veti alá az elméletet, melyek közül csak a legerősebb elégséges a modellek szükségességének bizonyítására. E három megszorítás a falszifikálhatóság három típusát (és a megfelelő elmélettípusokat) jelenti. Az első típusú elmélet olyan, hogy

ugyanazon megfigyelési tétel számtalanszor dedukálható belőle. Az ilyen típusú elmélet prediktív képessége azonban a falszifikálhatósági kritérium alkalmazásánál nem játszik szerepet. „Egy elméletnek többet kell tennie, mint előrelátni, hogy a múltban konfirmált ugyanazon megfigyelési állítások — eléggé hasonló körülmények között — a jövőben is konfirmálva lesznek.” (41. o.)

Egy tudományos elméletnek falszifikálhatónak kell lennie abban az értelemben, hogy új, nem várt predikciókra vezet, és így új megfigyelési állítások dedukálhatók belőle. Az „új megfigyelési állítás” azonban kétféle értelmet rejtethet magában: vagy azt, hogy azonos típusú megfigyelési predikátumok között találtunk új viszonyt, vagy azt, hogy különböző típusú megfigyelési predikátumok között találtunk *valamilyen* viszonyt. A különbség megvilágítására tételezzük fel a következőket. Megfigyelési szótárunk két típusú predikátumokat tartalmaz: O_i, P_j ($i, j = 1, 2, \dots, n$). Empirikusan legyen ismert néhány, O -val, valamint néhány, P -vel alkotott igaz kijelentés. Ha ezen igaz kijelentések kimerítik az empirikusan ismert — de nem az összes lehetséges — viszonyokat, akkor egyúttal ezen viszonyok egy „elméletét” reprezentálják az empirikus generalizációk szintjén. Ezen empirikus generalizációkra még nincs bevezetve magyarázó elmélet. Tételezzük fel továbbá, hogy van T_k ($k = 1, 2, \dots, n$) teoretikus predikátumot tartalmazó elméletünk, amely logikai következményként elsősorban O_i -vel alkotott megfigyelési kijelentéseket tartalmaz; természetesen nincs kizárva, hogy pótlólagosan tartalmazhat P_j -vel alkotott ilyen kijelentéseket is.

Az „új megfigyelési állítás” első értelmét ennek alapján így definiálhatjuk: tegyük fel, hogy az elmélet nem tartalmaz egyetlen P_j -t sem. Így csak O_i -t magyarázza, és csak O_i -ra vonatkozóan mondhat ki olyan előrelátásokat, amelyek az empirikus generalizációk szintjén nem szerepeltek eredetileg az igaz kijelentések között. Ha az elmélet képes ilyen predikciók megtételére, akkor gyengén falszifikálható, gyengén prediktív vagy formális elmélet (pl. bizonyos kísérletekre, empirikus adatokra fixált matematikai modellek az ökonómiában vagy a csillagászatban). Ezek az elméletek tartalmazznak ugyan teoretikus terminusokat, de ezen terminusok nem modellek és analógiák révén jutottak be az elméletbe, azaz nincs modell interpretációjuk.

Az „új megfigyelési állítás” második értelmét az alábbiakkal tehetjük világossá.* Tegyük fel, hogy az elmélet tartalmaz

néhány P_j -t olyan állításokban, melyekben T_k valamelyike is szerepel (ellenkező esetben, azaz ha T_k nem szerepel a kijelentésben, akkor a kijelentés nem az elméletnek a része, hanem csak az empirikus generalizációknak). Ez az elmélet már tartalmazni fog logikai következményként olyan új viszonyokat O_i és P_j között, melyek az empirikus generalizációk között eredetileg szintén nem szerepeltek. Ilyen predikcióra képes elmélet az erősen prediktív vagy erősen falszifikálható elmélet.

A modellek logikai szükségességét bizonyítva a következő lépés annak vizsgálata, hogy ilyen, T_k -t és P_j -t tartalmazó kijelentéseket (a továbbiakban P -kijelentések) hogyan lehet bevezetni az elméletbe. Világos, hogy e kijelentéseket nem lehet úgy bevezetni, hogy a P_j -k közötti viszonyokat megfigyeljük, hiszen feltételeztük, hogy az elmélet elsősorban O_i magyarázatát szolgáltatja. Önkényesen azért nem lehet bevezetni, mert akkor nincs alap egyik kijelentésnek a másikkal szembeni előtérbe helyezésére, és önkényesen bevezetett állításokkal az elmélet prediktív sem lenne. „Az egyedüli más lehetőség az, hogy a P állításokat az elmélet számára belső okok miatt vezetjük be.” (44. o.) Ezen belső okok nem lehetnek az elmélet formális tulajdonságai (szimmetria, egyszerűség), mert a P -állítások fizikai jelenségekről szóló kijelentések. A fizikai jelenségekről szóló ilyen kijelentéseket pedig egy már meglevő elmélet alapján kell interpretálni. Ez az az interpretáció, amelyet a modell ad, és amely megköveteli, hogy az egész már meglevő elméletnek legyen modellinterpretációja. A modell így lehetővé teszi a P -állítás bevezetését az elméletbe, amivel egy időben az elmélet alkalmazhatósági köre kibővült.

Vizsgáljuk meg az elmondottakat egy példán. Vegyük a fényjelenségekre modellnek a hanghullámokat és nem-formális elméletüket. O_i legyen a helykoordináták és az intenzitások, P_j a színpredikátumok. A reflexió és a refrakció elmélete (mely szerepel a hanghullámoknál) megmagyarázza O_i -t, de semmit sem mond P_j -ről. P_j -t P -állítások formájában vezetjük be az elméletbe: a P -állítás jelen esetben a „szín” megfigyelési és a „frekvencia” teoretikus terminusokat tartalmazza. Ahhoz, hogy a „szín”-t és a „frekvencia”-t egy kijelentésbe összefoglalhassuk, a hanghullám modell szükséges, ugyanis ez határozza meg a „frekvencia” terminus jelentését. Ismeretes, hogy ezen terminusnak a hang esetében a megfigyelhetők közül a hangmagasság felel meg. A hanghullám modell felhasználásával kiterjesztettük a frekvencia terminus jelentését, azaz a hul-

láméletet alkalmaztuk a fényjelenségekre, s ezáltal új kölcsönviszonyokat, összefüggéseket találnak a megfigyelési szótár predikátumai között is (hangmagasság : : szín). A fényjelenségekre kiterjesztett elméletünk így predikciókat tud kimondani a színekre, pl. a diszperzióra vonatkozóan is.

Világos tehát — folytatja Hesse —, hogy a modellek és analógiák ilyen használata révén az elmélet egy nem-önkényes prediktív képességre tesz szert, amelyet nem nyújthat sem egy ad hoc hipotézis, sem pedig egy tisztán formális elmélet. Az elmélet csak ezen erős prediktív képesség révén lesz képes — bizonyos változtatásokkal — a megfigyelési tételek újalmazának magyarázatára, amivel egy időben alkalmazhatósági területe is kibővül. Így a modellek és analógiák használata közvetlenül lehetővé teszi az elméletek eredeti alkalmazhatósági területének kitérítését. Ha tehát a tudományos elméleteket mint állandóan változó, fejlődő rendszereket vizsgáljuk, akkor a válasz arra a kérdésre, hogy vajon a modellek logikailag szükségesek-e, feltétlenül pozitív. A modellek és analógiák használata azonban — húzza alá a szerző — nem vezet feltétlenül csalhatatlan elméletre, mert számolni kell azzal az esettel is, amikor egy ilyen predikció hamis lesz. Ez azt jelenti, hogy a felhasznált modell eleve rossz volt, és más modellt kell keresni. Ennek ellenére az esetek többségében az elmélet új jelenségekre való kiterjesztése mégis így történik. Ezért a duhemi iskola formális programja nem viheto végig, vagy csak az elmélet jellegére vonatkozó nagyon tág és sokszor meghatározatlan feltételek bevezetése mellett, melyek között, nyíltan vagy burkoltan, az erős prediktív képességnek, az elméletfejlődés lehetőségének tagadása is meghúzódik.

A dialógus gondolatmenetét, a szerző legfontosabb érveit ennyiben lehet összefoglalni. Az elmondottakon kívül a szereplők még több más érvt — közülük néhányat a kvantumfizika területéről — hoznak fel álláspontjaik igazolására, ezek ismertetésére azonban itt nincs lehetőség. Bár Hesse itt csak egy nagyon speciális tudományelméleti kérdést elemez, mégis körvonalazódik egy, a neopozitivizmusból kiinduló, de ezt egy nagyon fontos kérdésben meghaladó koncepció. Ezen önállóbb elképzelés magját az a felismerés képezi, hogy a tudományelmélet bizonyos problémái csak úgy oldhatók meg, vagy megoldásuk csak úgy közelíthető meg, ha a tudományt fejlődésében is vizsgáljuk.

Hesse legjelentősebb gondolata abban foglalható össze, hogy egyedül a tudomány

funkcionálása nem elégséges szempont a tudomány ismeretelméleti, logikai analíziséhez. Ehhez a szemponthoz egy legalább ennyire fontos szempontnak kell hozzájárulni, ez pedig a tudomány fejlődése. A tudomány fejlődésének szempontja azonban akaratlanul is valamilyen mértékű eltávolodást jelent a neopozitivizmus idealista tudományfelfogásától, s egyben közeledést egy dialektikusabb — következőképpen materialistább — tudományfilozófiához.

A dialógusban felvetett, az analógiák és modellek szerepét illető problémák a tudomány tényleges kérdései. A fejlődő és funkcionáló tudomány szempontjából tett kísérlet e kérdések megválaszolására alapvetően hozzásegíthet a helyes megoldáshoz. A konkrét kifejtésekkel kapcsolatban azonban egy kritikai megjegyzést szeretnénk tenni. Úgy látjuk ugyanis, hogy az elméletek kiterjesztése új jelenségekre nem mindig úgy történik, ahogy Hesse leírta. Bár egyetértünk vele abban, hogy a *P*-állításokat az elmélet alapján kell és lehet interpretálni, nem fogadhatjuk el a *P*-állításoknak általa változt szerkezetét. Nem fogadható el az, hogy a megfigyelési predikátumok közötti kölcsönviszony (két vagy több, eredetileg szétválasztott tapasztalati mező egységesítése) csak egy már jól funkcionáló elmélet valamely teoretikus predikátuma vagy ilyenek csoportja segítségével található meg. Ebből a feltételezésből ugyanis az a — bizonyára Hesse számára sem elfogadható — következmény adódik, hogy pl. jelenlegi teoretikus predikátumaink elégségesek minden lehetséges tapasztalati mező egységesítésére, csak úgyenesen kell megválasztani a *P*-állításban szereplő teoretikus terminust.

Hogy világossá tegyük ellenvetésünket, megpróbáljuk részletesebben felvázolni. Hesse feltételezett két diszkonnect tapasztalati mezőt (hang és fény megfigyelések). Továbbá feltette, hogy az egyik tapasztalati mezőt egy elmélet egységesítette (hanghullámok elmélete). Ennek alapján az eredetileg diszkonnect tapasztalati mezők egységesítését úgy képzei el, hogy az elmélet néhány teoretikus terminusa — jelentésük bizonyos csekély modifikálásával — a modellek és analógiák segítségével átvihető másik tapasztalati mezőre (pl. a „frekvencia” a fényre vonatkozó megfigyelésekre). Ez egyben az elmélet fejlődését, alkalmazhatósági területének kitérítését is jelentené. Hesse ezen elképzelése abból a hallgatóságos feltételezésből indul ki, hogy egy elmélet teoretikus terminusai bizonyos csekély jelentésváltoztatással átvihetők más empirikus területekre. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy bár ez az esetek

nagy számában ténylegesen így is van, de mint tudománytörténeti anyagon kiválóan igazolható, nagyon sok esetben nem vihetők át a teroetikus terminusok új tapasztalati mezőkre jelentésük *radikális* megváltoztatása nélkül (pl. a „lineáris harmonikus oszcillátor” jelentését gyökeresen meg kellett változtatni, hogy a hőszugárzással kapcsolatos tapasztalati mezőt az addigi elméletekkel már összefoglalt empirikus területekkel egységesíteni lehessen). Ezek az esetek azt mutatják meg, hogy a modell fogalmát jobban ki kell szélesíteni, mint a Hesse definíciója, mert ellenkező esetben a tudomány fejlődésének Hesse által vázolt koncepciója nem tud magyarázatot adni a régi elméletről az új elméletre való áttérésre, azaz nem tud magyarázatot adni a teoretikus terminusok jelentésének radikális megváltozására — holott a teoretikus predikátumok jelentésének ez a megváltozása szintén modellek és analógiák segítségével megy végbe.

A továbbiakban — a könyv második részében — a szerző az analógia tudományelméleti fogalmával foglalkozik. Az ókori valamint a középkori logika és filozófia — állapítja meg —, bár sokszor használ analógiát, magát az analogikus érvelést nem vizsgálja. A modern logikai irodalom röviden definiált analógiái pedig nem sokban hasonlítanak a tudományos modellek-nél felhasznált analogikus érvelésekhez. Ez indokolja az analógia gondosabb analizését, különös tekintettel az analógiának a tudomány fejlődése szempontjából való nagy jelentőségére.

Az analógia a tudományos elméletekben kétféle értelemben használatos. Az analógia első, gyengébb értelme az, hogy ugyanazon formális rendszer két különböző interpretációja között van egyértelmű megfelelés (pl. azonos struktúrájú differenciálegyenletek eltérő fizikai interpretációval). Ez formális analógiának nevezhető. Az erősebb értelemben vett analógia magukra a fizi-

kai jelenségekre vonatkozik. Ezt materiális analógiának lehet nevezni, és ez az, amely a tudományos modellekben felhasználást nyer (ilyen materiális analógia áll fenn a hang : : hangmagasság és a fény : : szín viszonyban). A modell analógiái tehát nem formális, hanem materiális analógiák.

A könyv utolsó részében az analógia logikai problémáját fogalmazza meg: adva van két analóg objektum, melyek mindegyike *b* sajátossággal rendelkezik, ezen kívül az első tárgy *a*-val, a másik *c*-vel is. Azt akarjuk tudni, hogy az első tárgynak egy *d* sajátossága hozzátartozik-e a másikhoz vagy sem: azaz, hogy a *d*-nek a másik tárgyhoz tartozásáról felállított hipotézis igaz-e vagy sem. Ez tulajdonképpen a hipotézisek közötti választásproblémája, amelyre különböző szerzők eddig négy kritériumot állapítottak meg, és valamennyien az általuk kidolgozott kritériumot tartották a választás egyetlen kritériumának. Ezek: az induktív igazoltság, a valószínűség (főleg Keynes, Von Wright és Carnap), a falszifikálhatóság (Popper) és az egyszerűség (Mach). A felsoroltak azonban — folytatja Hesse — egymagukban nem képesek egy hipotézisről a felállításakor eldönteni, hogy helyes-e vagy sem, ezért nem lehetnek egymagukban az ugyanazon jelenségre felállított rivalis hipotézisek közötti választás kritériumai. Rajtuk kívül meg kell követelni, hogy az elmélet erősen prediktív legyen. Egy modell interpretációval rendelkező hipotézist pedig már jogosan emelünk ki a többi, ezzel nem rendelkező közül.

Hesse könyve a modellek és analógiák komplex elemzését próbálja megadni. A könyv értékét abban a tényben kell keresnünk, hogy szakít az ortodox neopozitivizmus álláspontjával, és a részletkérdések többé-kevésbé helyes vizsgálata mellett egységesebb, a valóságnak jobban megfelelő tudományfilozófiai koncepciót fejt ki.

Altrichter Ferenc

Neumann János: A számológép és az agy¹

Neumann János hatalmas életművének utolsó, töredékes formájában is klasszikus darabját kapja kézbe az olvasó *A számológép és az agy* című könyvével. A Silliman-előadások köteteiben napvilágot látott posztumusz művében foglalta össze Neumann János azokat az alapvető eredményeket, amelyeket sok irányú tudományos alkotótévékenységének egyik legfontosabb

területén — az automaták általános vizsgálatában — ért el.

Amint a jellegzetes cím is világosan mutatja, a könyvben a modern számológép és az agy felépítésének és működésének összehasonlítását végzi el, mégpedig kibernetikai aspektusból. A jelenlegi tudományos problémák között kétségkívül ez az egyik legjelentősebb, s mind elméleti, mind praktikus szempontból a már eddig elért, teljesen újszerű eredmények mellett további komoly reményekre jogosít. Neumann

¹ Gondolat, 1964. 131 o.

Jánosnak ebben a könyvben rögzített eredményei nélkülözhetetlen alapul szolgálnak a jövő vizsgálatai számára is.

Könyvének bevezetésében a szerző világos programot tűz maga elé: „E munkámban... az idegrendszer megértéséhez igyekszem közeledni a matematikus szemszögéből”, és nyomban hozzáfűzi, hogy könyve „csak valamelyes rendszerezett spekulációkat tartalmaz arról, hogy miként kellene hozzákezdeni az ilyen megközelítéshez.” A vizsgált probléma nagy nehézségeire kitűnően rávilágít az a sejtése, hogy „az idegrendszer mélyrehatóbb matematikai... vizsgálata kihatással lesz arra is, ahogyan a matematikának e vizsgálódásban közrejátsszó oldalait értelmezzük.”

Neumann egyébként nemhogy elkedőzni kívánná a vizsgálat útjában álló igen komoly akadályokat (amelyeket a téma nagyfokú bonyolultsága és teljes újszerűsége, valamint idevágó ismereteink hiányossága okoz), hanem lépten-nyomon felhívja rájuk olvasói figyelmét. Mindenütt kerüli az abszolút érvényre törekvő kijelentéseket, de sejtéseit, hipotéziseit, amelyek alapvető jelentőségűek, „összerű érvekkel is alá tudja támasztani”. Művének tanulmányozása éppen ezért általános módszertani szempontból is nagyon tanulságos.

A könyv rendkívül tömör, helyenként töredékes. A második részben sok helyütt a szerző csak a maga számára vázolt egyes gondolatokat, részletes kifejtésüket korai halála megakadályozta. A mű olyannyira tömör, hogy meddő feladatnak látszanék valamiféle tartalmi kivonatot készíteni belőle. Csupán arra tekinthetünk, hogy felhívjuk a figyelmet a könyvben tárgyalt lényeges problémák egynémelyikére.

Az első (és teljesen kidolgozott) rész címe: A számológép. Ebben a szerző a modern számológépek legfontosabb rendszerezési és gyakorlati működési alapelveit tisztázza. Bevezetőben az analóg és a digitális eljárás jellemzését, majd a logikai vezérlés különféle megoldásaira vonatkozó alapelvek ismertetését kapjuk. Neumann János nagy figyelmet szentel a vezérlésmódok rugalmasságának bemutatására; ez igen fontos mozzanat a számológép és az agy összehasonlításának vizsgálatához is, mivel az idegrendszerben megvalósuló vezérlésmód rendkívül rugalmas. Miután megmutatja, hogy a számológépben szükség van egy külön memóriaegységre, amely alkalmas számok, utasítások vagy egyéb információk tárolására, a digitális gépek két alapvető — a „sorrendszabályozási pontok” és a memóriában tárolt utasítások segítségével megvalósított — vezérlésmódját tárgyalja. Megjegyzendő, hogy az utasítások rendszerének memóriában való táro-

lását éppen Neumann János javasolta H. H. Goldstine-nel együtt 1947-ben, és ez rendkívül jelentős lépésnek bizonyult a számológépek fejlesztésében, mivel nagymértékben megnövelte lehetőségeiket.

A szerző külön megvizsgálja a „vegyes” géptípusok osztályának egyes problémáit. Az ide tartozó gépekben az analóg és a digitális elv együttesen kerül alkalmazásra. Ezt az osztályt (különböző esetekben történő alkalmazásának előnyei mellett) előtérbe helyezik az idegrendszeri működéssel megmutatkozó analógiák is.

Neumann ebben a művében is nagy figyelmet szentel a pontosság kérdésének. Megtárgyalja a szükséges pontossági követelmények jellegét és azokat a módzatokat, amelyekkel a gépek pontossága növelhető. Megállapítja, hogy ebben a vonatkozásban a digitális működés előnyösebbnek bizonyul. Megmutatja, hogy a gépekkel megoldható feladatokban szereplő szükséges műveletek nagy aritmetikai (és logikai) mélysége, ami a „jelenlegi matematikai és numerikus eljárásaink belső szerkezeti felépítésével kapcsolatos”, gyakorlatilag is teljesen indokoltá teszi az igen nagyfokú pontosságra ($1 : 10^{12}$) berendezett digitális gépek alkalmazását.

Ezután a modern analóg és digitális gépek jellemzőinek tárgyalására tér át. Ismerteti a legjellegzetesebb alkattelemekek szemben támasztott követelményeket, valamint az alkatrészek legfontosabb karakterisztikáit (elemek működési sebessége, száma stb.). Különös figyelmet szentel a számológépben található aktív elemek vizsgálatának, de megtárgyalja olyan alkatrészek problémáit is, amelyek nem aktív alkattelemekből épülnek fel (pl. egyes memóriaelemek). Az első részt a gépek memóriaegységével kapcsolatos kérdések vizsgálata zárja le (az elérési idő problémái, memóriakapacitás stb.). Mind elméleti, mind praktikus szempontból igen nagy figyelmet érdemel a memória-szervek hierarchiájának itt tárgyalt elve.

A könyv második részének címe: Az agy. Mint az mindjárt az elején kitűnik, ebben a részben szándékozik a szerző az eredeti fő célját elérni, tehát elvégezni a számológép és az agy összehasonlítását. A kétféle „automata” között megmutatkozó hasonlóságok és eltérések megvitatására kívánja helyezni a súlyt, miközben fő feladatának néhány igen jelentős eltérés kifejtését tartja. Nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy az automatának tekintett agy és számológép közötti különbségek nemcsak a méret, sebesség stb. — egyszerűen a jól ismert mennyiségi jellegű eltérések — tekintetében mutatkoznak meg, hanem „bizonyos sokkal mélyebb szinteken: töb-

bek között a működési és vezérlési elvek, valamint az általános szervezeti megoldás vonatkozásában”. Ezt a fontos megjegyzést rendkívül mélyreható útmutatásként kell értékelnünk, amelynek szelleme megóv — analógiák láttán — elhamarkodott kijelentésektől, de egyben a kétéle „automata” közötti viszony alapos tanulmányozására ösztönöz.

A részletes tárgyalást a következő mondat vezeti be: „Az idegrendszer vizsgálatánál mindenekelőtt szembetűnik, hogy fő arculatát tekintve digitális jellegű.” Ezt követően részletesen elemzi azokat a „szervezeti és működési adottságokat”, amelyek a bevezető megállapítás mint kiindulópont nyugszik. Bizonyos, később részletezett egyszerűsítésekkel élve, leírja az idegsejtet, az idegsejtek egymással megvalósuló kapcsolatát és működésüket. Mindebből, valamint az ideg-impulzus természetének és az ingerlés folyamatának egyszerűsített jellemzéséből a következő fontos megállapításhoz jut: az idegsejt aktív szervként való működésének leírása „lényegében egy digitális gép megfelelő szervének működési leírása, illetve olyan meghatározás, amely megfelel annak, ahogyan egy digitális szerv szerepét és működését jellemezni kell”. De nyomban hozzátesszi: tekintetbe véve azokat az idealizálásokat és egyszerűsítéseket, amelyek az előző leírásban benne foglaltattak, a digitális jelleg már nem olyan világos és egyértelmű. Mielőtt azonban ezt részletezné, még elvgez néhány mennyiségi jellegű összehasonlítást (méret, energiafogyasztás stb.) az idegsejt és a mesterséges alkatelemek között. Az ebből levont igen fontos következtetések megtárgyalása után „ingerlési feltételek” címen rátér az idegműködésről adott leírásban szereplő egyszerűsítések megvitatására.

Az idegsejtek és a mesterséges aktív alkatelemek működésének összehasonlításából — a kétségtelenül meglevő analógiák mellett — olyan lényeges különbségek fennállására mutat rá, amelyekből az következik, hogy az idegrendszerben hatékony ingerkombinációk sokkal bonyolultabb meghatározást követelhetnek, mint amilyenekkel a mesterséges alkatelemek esetén számolni kell. További lényeges különbségekre vezet az ingerküszöb (sőt feltehetően sokkal bonyolultabb feltételek), valamint az összehajló ideg idegbevétele. Minden jel arra mutat — írja a szerző —, hogy az idegsejt a valóságban jóval bonyolultabban működik, mint ahogyan az elemi logikai műveletekhez igazodó leírással jellemezni lehet.

Kétségtelenül az egyik legérdekesebb rész az idegrendszeri memória kérdésének

tárgyalása. Mindjárt az elején egy szembe-tűnő megjegyzést találunk. Neumann János azt a sejtést vagy feltevést, hogy „az idegrendszeren belül egy vagy több memória-berendezés működik”, a mesterséges számolóautomatákkal szerzett tapasztalatok révén látja alátámasztottnak, mivel a memória-egység „minden eddigi mesterséges számológép felépítésében életbe vágóan fontos szerepet játszott, úgyhogy aligha nem elvileg nélkülözhetetlen”. Ez tipikus példája annak, hogy a számológépek (vagy egyéb kibernetikai berendezések) útján nyert elvi jelentőségű tapasztalatok miként eredményezhetnek vagy valószínűsíthetnek feltevéseket az idegrendszerre vonatkozóan, s ezen az úton hogyan vihetnek közelebb számos, még tisztázatlan probléma megoldásához.

A következőkben igen fontos elveket vázol az idegrendszeri memória kapacitásának becslésére vonatkozóan, majd egy konkrét becslést is megad. Végül megtárgyalja a memória „lehetséges fizikai megtestesülésére” vonatkozó különféle hipotéziseket. Az idegrendszer memória-egységének működését illetően megjegyzi, hogy a benne áthaladó folyamatok jellegüket, digitálisról analógra és viszont változtathatják.

Elhagyva a memóriával kapcsolatos kérdéseket, bevezeti a program fogalmát („a logikai utasítások olyan rendszere, amelyet egy automata végre tud hajtani, és amely az automataát valamilyen szervezett feladat teljesítésére készíti”), és megvizsgálja azt a szerepet, amelyet a gépek működésének vezérlésében betölt. A programok két fajtáját különbözteti meg, a teljes és rövid programot, ez utóbbinál bő hivatkozásokkal Turing eredményeire és a Turing-elvre.

A befejező rész rendkívül töredékes. Itt azt a problémát vitatja meg a szerző, hogy „a logika és az aritmetika milyen viszonylagos szerepet tölt be a tetszőlegesen bonyolult automaták és különösen az idegrendszer működésében”. Minden mesterséges automatában rendszerint egy tisztán logikai és egy aritmetikai részt találunk. Ebből az automataként felfogott idegrendszerre az következik, hogy rendelkeznie kell bizonyos aritmetikai és logikai részekkel. Ha mármost a számológépekre kidolgozott pontossági követelményt alkalmazzuk, és tekintetbe vesszük egyfelől az idegrendszer révén megoldott problémák bonyolultságát, másfelől azt a pontossági szintet, amely szükségesnek mutatkozott a mesterséges számolóautomaták alkalmazásánál, akkor az idegrendszer „aritmetikai részétől” a 10–12 tizedes jegynyi pontosságot is meg kellene követelnünk.

E pontosságkövetelmény viszont „abszolút valószínűtlen, hogy megfelela valóságnak”. Ha azonban feltesszük (és ezt bizonyos ismeretek kétségtelenül alátámasztják), hogy „az idegrendszerben alkalmazott jelrendszer természete nem digitális, hanem statisztikus”, akkor — valódi ismereteinknek megfelelően — olyan számolóautomataként írhatjuk le az idegrendszert, amely igen alacsony pontossági szinten működve kellőképpen és igen magasrendű logikai megbízhatósággal tudja ellátni rendkívül bonyolult feladatát. Tehát „az aritmetikai leromlásért a logika megjavulását kaptuk cserébe”.

A zárógondolatok rendkívül érdekesek. Az idegrendszerben felhasznált kétféle közléstípus — a logikai közlések (nyelv) és az aritmetikai közlések (matematika) — szükségképpen elvezetnek a nyelv kérdéseihez. S a nyelv analógiáját felhasználva Neumann felveti: „józanul feltételezhetjük, hogy a logika és a matematika is történeti eredetű és esetleges kifejezési formák”, és

lehetnek a megszokottól lényegesen eltérő változataik is. „A központi idegrendszer és az általa átvitt üzenetrendszer természete pozitívan arra mutat, hogy valóban ez a helyzet.” Láthatóan itt már az emberi megismerés igen fontos, általános kérdéseibe torkollik a vizsgálat.

Végül megjegyezzük, hogy a könyv Neumann feleségének előszavát is tartalmazza. Ebben a szerző tevékenységének sok személyes mozzanatáról és e műve megszületésének történetéről kapunk képet.

A könyv végén Tarján Rezső utószava önálló értéket jelent. Neumann János tevékenységét ismertette összefüggő képet ad az automaták működésének számos elvi problémájáról, és ismerteti Neumann e könyvben nem szereplő eredményeit.

Külön ki kell emelnünk Szalai Sándor igényes fordítását és bőséges magyarázó jegyzeteit, amelyek nagyban elősegítik a mű széles körű megértését.

Székelly Sándor

Ju. B. Borev: A tragikumról¹

Borevnek a komikumról írott, bolgár és német nyelven is megjelent könyve² után ez a második kísérlet arra, hogy monografikusan mutassa be azokat az esztétikai kategóriákat, amelyeket „Az esztétika kategóriái”³ és „Esztétikai alapkategóriák”⁴ c. munkáiban összességükben vizsgált.

A szerző bevezetőben vázolja metodológiai felfogását: „A tragikum modern tudományos elmélete csupán a legfőbb marxista metodológiai elvre, a logikai és a történelmi egységének alapjára épülhet.” (10. o.) A historizmus elvének alkalmazását azonban az adott témában bonyolítja, hogy nem egy, hanem két történeti vonal egymással párhuzamos vizsgálatáról van szó: magának a tragikum történeti fejlődésének, valamint a tragikummal foglalkozó esztétikai elméletek történelmi fejlődésének vizsgálatáról. Borev az esztétika történetének vonalát alig dolgozza ki könyvében: szinte kizárólag Arisztotelész, Hegel, valamint néhány mai polgári irodalom-

kritikus tragikum-felfogásával foglalkozik. Különösen hiányolni kell, hogy nem érinti kritikailag a könyv annak az egyébként kiváló gondolkodónak elfogadhatatlan tragikum-interpretációját, akit filozófiájának materialista és forradalmi jellege miatt a szovjet filozófiatörténészek és esztéták egy része mindmáig túlságosan közel hoz a marxista esztétikához: Csernyisevskijét. Az antropológiai materializmus orosz képviselőjének felfogása szerint „A tragikum egy ember nagy szenvedése vagy egy nagy ember pusztulása. Az első esetben a részvétet és a félelmet az kelti fel, hogy a szenvedés *nagy*, a másik esetben, hogy valami *nagy* pusztul el.” (N. G. Csernyisevskij Válogatott filozófiai művei. Akadémiai Kiadó, 1952. 191. o.) E meghatározást azonban Csernyisevskij, hogy ne csak a szenvedés, hanem a cselekvés tragikuma is beleférjen, egy olyan tézissé bővíti, amely szerint „a tragikum az iszonyatos az emberi életben”. (Uo. 192. o.)

Ami mármost a marxi felfogást illeti, ez Borev szerint egyáltalán nem tekinti az emberi élet minden iszonyatát, minden nagy szenvedést vagy minden nagy ember elpusztulását tragikusnak. A tragikum az olyan egyéniség pusztulása, aki életművében, társai emlékezetében és élettapasztalatában tovább él; a tragikum a halál és a feltámadás, a halál és a halhatatlanság problémájának koncentrátuma.

¹ О трагическом. Советский писатель, Москва, 1961. 391 o. (Sajtó alatt a Kossuth Kiadónál.)

² О комическом. Ак. Наук СССР институт Мировой Литературы им. А. М. Горького, Москва 1957. 231 o.

³ Категории эстетики. Мин. Высшего Образ. СССР. Гос. Унив. им. М. В. Ломоносова, Москва 1959. 183 + I o.

⁴ Основные эстетические категории. Высшая школа, Москва 1960. 445 o.

Az így felfogott tragikum kultúrtörténeti forrásának a szerző Dionüszosz misztériumát tekinti, amelynek résztvevői évről-évre eljátszották az isten halálát és feltámadását, valamint előlötti örömeiket-fájdalmukat. Borev szerint ez a tragikumnak az az „összejtje”, amelynek a történelem során való kibontakozását a továbbiakban vizsgálni kell.

Mielőtt azonban ennek részletes áttekintésére rátérne, előbb annak az általános kérdésnek szentel fejezetet, hogy milyen az összefüggés adott korban egyén és társadalom viszonya és a halálról s halhatatlanságról kialakított nézetek között. Megállapítja, hogy „tragikusság csupán ott van, ahol van lehetőség a személyiségeknek a társadalomban való folytatására, az egyénnek a társadalomban való feloldódására. Csak ott vannak meg a feltételek tragédia keletkezéséhez, ahol az egyén fizikai halála után megvan a lehetősége a társadalmi másletének... Olyan személyiség szükséges, aki felveszi magába az általánost, aki feloldja magát az általánosban, de megőrzi saját arculatát, saját megismételhetetlen individualitását, saját szabadságát és cselekvés aktivitását, és végül, ami különösen fontos, olyan személyiség, akit, bármennyire is feloldódik a társadalomban, semmi és senki *nem helyettesíthet teljesen*, akinek elvesztése *teljesen nem pótolható* semmi által, senki által, még a társadalom, még az egész világ által sem.” (36. o.)

Ezzel magyarázza Borev, hogy az antik görög társadalom miért szolgált megfelelő talajul a tragédia művészetének kifejlődéséhez. Elemenzi ugyanakkor egyén és társadalom viszonyának két olyan szélsőségét, amely ellenkezik a tragikum princípiumával. (Sajnos, az elemzésben nem következetes: míg a görög tragédia alapját a társadalmi valóságban, egyén és társadalom valóságos harmóniájában mutatja fel, addig a tragikummal szemben álló tendenciáknak már csak ideológiai vetületét kutatja; valóság és ideológia ilyen keveredése helyenként másutt is előfordul a könyvben, pl. nem mindig lehet pontosan tudni, hogy a társadalmi életben kibontakozó valóságos tragikumról vagy a művészetben ábrázolt tragikumról van-e szó.) Az egyik tragikumellenes tendenciát a keleti ideológiában, elsősorban a buddhizmusban mutatja ki: „A hagyományos 'keleti' nézet személyiségnek és társadalomnak, életnek és halálnak, haláltnak és halhatatlanságnak az adott esetben miniket érdeklő kölcsönviszonyára vonatkozóan a személyiségnek olyannyira teljes és abszolút feloldódását tételezi fel az általánosban, hogy a személyiségnek teljes és abszolút helyettesíthetősége jön létre az

általános által, olyan elképzelés keletkezik, hogy a halál teljesen ugyanaz, mint az élet, ... a halál és a halandóság hiányának és a *halhatatlanság határtalan uralmának* érzése jön létre... ez utóbbi azzal bosszulja meg magát, hogy a személyiség, akinek abszolút halhatatlansága van, elveszt mindenféle halhatatlanságot, mert mi maradhat meg, hagyhat nyomot, örökíthet meg az adott személyiségből, az ő megismételhetetlenségéből, ha az adott személyiségben nincs semmi megismételhetetlen, pótolhatatlan, visszahozhatatlan — olyannyira teljesen feloldódott az általánosban, hogy csupán az általános maradt meg, és nem maradt meg semmi individuális. Ezen a keleti-buddhista alapon csupán élet és halál körforgásáról való elképzelés jöhet létre, de nem fejlődhet ki igazi tragédia-művészet.” (37—38. o.) Az elemzés lényegében helytálló, de mindez nem az ideológia „keleti”, hanem vallásos jellegével van összefüggésben, ugyanez érvényes a „nyugati” kereszténységre is, mint erre később Borev maga is rájön. Mégis a másik tragikumellenes tendenciát mint „nyugati” állítja szembe az előbbivel: „Míg a Kelet a személyiség és a társadalom problémáját úgy vetette fel, hogy a személyiség abszolúte feloldódik a társadalomban, addig a nyugati világnézet burzsoá egocentrizmusa valami teljesen ellentéteset kiáltott ki — a *személyiség abszolúte feloldhatatlan az általánosban*. Az egyénnek az általános által történő abszolút pótolhatóságával a burzsoá Nyugat az egyénnek az általános által való *abszolút pótolhatatlanságát* állította szembe, a halálnak az élettel történő azonosításával az élet tagadása és a halállal való egyenlősítése lett szembeállítva, ... a halhatatlanság határtalan uralmával a *halál határtalan uralma* áll szemben, a személyiség elértéktelenítésével olyan *egocentrikus abszolútizációja* áll szemben, amely végül is a személyiségnek ugyanazzá a társadalmi elértéktelenítésévé válik. Ezen az egzisztencialista alapon szintén nem jöhet létre tragédia, hanem 'atragédia' és 'atragikum' jön létre, vagyis minden tekintetben fejtegetése állított... tragédia. Az 'atragédiát' nem a halhatatlanság pátosza, hanem a halál pátosza hatja át.” (39. o.)

Borev, mint említettük, adósunk marad az ideológiánál mélyebbre, a társadalmi létig hatoló megvilágításával annak, hogy bizonyos korok — amelyek az általa megjelölt ideológiákat szülik — miért alkalmatlanok arra, hogy bennük a szó igazi értelmében vett tragikum kibontakozzék.

Arról van szó, hogy a Borev által megjelölt „atragikus” ideológiák az elidegene-

dettség állapotának termékei, és az elidegenedtség tartósan rögződött *állapota* nem kedvez tragédiák kibontakozásának. Ha Antigonéval egy elidegenedett államgépezet állott volna szemben, nem pedig egy olyan állam, amelyet — mint erre Hegel rámutat — lényegében ő maga is elfogadott, akkor sorsa a szó hétköznapi értelmében tragikus lett volna ugyan, esztétikai értelemben mégsem lehetne tragédiáról beszélni. A tragédiák igazi közege az elidegenedés *folyamata*. A tragikus hőstől saját tette következtében idegenedik el a társadalom, a másik ember, az emberiesített tárgyak világa mint saját szervesetlen teste, és az elidegenedés folyamatában a hős eltávolodik attól a céltől, amelyet tetteivel el akart érni.

Ezzel kapcsolatosan nem lehet teljesen elfogadni Borev koncepcióját, aki a tragikumot a *biológiai* halál és a *társadalmi* halhatatlanság ellentétes egységének fogja fel. Ez ugyan már szűkebb értelmezés, mint a Csernyisevcsikjé, de még mindig túl tág: a 75 éves Engels, a 88 éves Verdi vagy a 94 éves Shaw halála kétségkívül pótolhatatlan személyiségek biológiai halála volt, társadalmi halhatatlanságuk is tagadhatatlan, távozásuk mindennapi szóhasználatból az emberiség tragikus vesztesége, mindez mégsem fér bele az esztétikai értelemben vett tragikum fogalmába. Másfelől a biológiai halál nem is feltétlen kelléke a tragikumnak: Bábkán élete biológiaiilag nem szűnt meg, csak társadalmilag, Melindát és nagyúrú rangját elveszítve. A tragikum az egyén számára társadalmi életének — lényeges társadalmi kapcsolatainak — elvesztése. Ez együtt járhat a tragikus hős megölésével, vagy maga után vonhatja öngyilkosságát. De a tragikum lényeges mozzanata maga a társadalmi halál, a bukás.

Borev a könyvének második részében azt vizsgálja, hogy a tragikum dionüszoszi összejtje hogyan bontakozik ki a történelem során. Ebben a részben a szerző igen gyümölcsözően érvényesíti a marxista esztétikának azt a gondolatát, hogy az egyes művészeti jelenségeknek — így a tragikumnak is —, amelyek fejlődését alapvetően a társadalom gazdasági alapja, valamint politikai-jogi és erkölcsi-ideológiai felépítménye határozza meg, kimutatható egy belső fejlődésvonala is, amely párhuzamosan fut magának a társadalmi valóságnak a fejlődési vonalával.

A tragikum fejlődésének első állomása az antikvitás. Az antik tragikumra az ember heroikus felfogása a jellemző. A hős azonban itt még nem jelentkezik a társadalomtól, a világtól elkülönült individualitásként: Oidipusz vállalja tettét és a felelősséget érte, holott nem személyes indítékai

hanem az előtte ismeretlen objektív körülmények okozták.

A középkorban a tragikus hős heroikus cselekvését vértanúi szenvedés váltja fel, a katharizis helyét pedig a vigasztalás foglalja el. Borev két tragikum-felfogás ellenétét Aiszkhülosz Prométheuszának és Krisztus alakjának — az emberért szenvedő két istennek — az összehasonlításával mutatja meg. Az antik tragédia eseményeinek, az összeütközésekben részt vevő erőknél természetessége, valóságossága helyett csodákkal, természetfelettséggel, misztikummal találkozunk. A hősök aktivitásának hiánya következtében itt a tragikum tulajdonképpen felbomlik, és az „atragikum”-nak egy előformáját kell felismernünk.

A tragikum reneszánsz kori felfogását Shakespeare tragédiáin mutatja be Borev. Shakespeare volt szerinte az első, akinél a hegeli szóhasználat értelmében vett „általános világállapot” tükröződött a tragédiákban. Pl. az „Othello”-ban: „Magának a világnak, magának a kozmosznak kell velejeig átitatva lennie hazugsággal, álnoksággal, kétségűséggel, hűtlenséggel — írja Borev —, hogy Othello Desdemonát hűtlenséggel gyanúsíthassa... Desdemonában és iránta érzett szerelmében összpontosult Othello számára az egész világminőség, a világ egész tökéletessége, egész harmóniája, a lét rendjének egész szilárdsága. Meggyanúsítani Desdemonát számára ugyanaz volt, mint a világban kételkedni.” (91—92. o.) A Shakespeare-i hőseket a személyiség korlátozatlan szabadsága jellemzi, amellyel a világállapottal — mint azzal nagyságrendileg egyenlők — szembeállnak, saját maguk megvalósítására törekedve.

A klasszicista tragédia az abszolutista állam által megrendszabályozott személyiségnek a tragédiája.

Miután a Shakespeare-i tragédiák „általános világállapot”-át a klasszicizmusban egyfajta történelmen kívüli, stilizált világállapot váltotta fel, a romantikában még ez is eltűnik, és a konfliktus a világból áttevődik a hős lelkivilágába. „A romantikus tragédia a hős lelkét átfogó, világfájdalom” tragédiája... A romantika a tragikus jellem különös típusát hozta létre, amelynek alapját nem a drámaiság, hanem a líraiság, nem drámai, hanem lírai feszültség képezi.” (118—119. o.) A romantikus tragédia nem a hősök cselekvésére, hanem élményeire és gondolataira épít.

A kritikai realizmus tragikum-felfogását Puskin „Borisz Godunov” c. drámáján mutatja be Borev. E választás meglehetősen önkényes; annak bizonyítását hivatott szolgálni, hogy a kritikai realizmusban a

tragikum fő forrása az egyén és a társadalom, a személyiség és a néptömegek diszharmóniája. Ebben van ugyan igazság, mégsem véletlen, hogy az egyetlen dráma, amelyet ennek illusztrálására felvonultat, történelmi tárgyú: a klasszikus kapitalizmus korában, amelynek talaján a kritikai realizmus kibontakozott, elsősorban nem a közélet, hanem a magánélet, nem a néptömegek céljaiért, hanem egyéni célokért folytatott küzdelem mutat fel tragikussá éleződő konfliktusokat; szerelmesek, házastársak, szülők és gyerekek, rokonok, barátok, munkatársak, főnökök és beosztottak közötti konfliktusok okozzák elsősorban a tragédiákat e korban. Ezekre a tragédiákra is érvényes azonban a szerző megállapítása: „A XIX. sz. realista irodalmában ... szétválás jött létre az ember tragikus sorsa és jellemének esztétikai meghatározottsága között. Nem-tragikus jellem tragikus történetek hőisévé vált ... A XIX. század realista művészete ismer tragikus helyzeteket, sorsokat, szituációkat, de csaknem egyáltalán nem ismer tragikus jellemeket.”

A tragikum fejlődésének történeti áttekintése egészében szigorú következetességgel juttatja érvényre a történeti és logikai párhuzamosságának elvét. A könyv második fele (már a kritikai realizmusról szóló fejezetben érezhetően) azonban sajnos nélkülözi ezt a szigorúbb logikai szerkezetet, pusztán leíró jellegűvé, szétesővé válik. Az ide tartozó két rész korunk tragédiájával, a modernizmussal, ill. a szocialista realizmus tragikum-felfogásával foglalkozik.

A modernizmusra a szerző az „atragikum”-ot találja alapvetően jellemzőnek. Ennek több lényeges ismertetőjegyét sorolja fel: az idő szétrombolódását és a jövő elvesztését, az ember halandóságától való iszonyt, az élet értelmének elvesztését, a személyiség degradálását, az egyén és a társadalom közötti kapcsolat egocentrikus szétszakítását, ami a jellem felbomlásához vezet.

Sajnos, az atragikum ismertetőjegyeiről Borev nem mond sokkal többet a felsorolásnál, bár mindegyiknek külön fejezetet szentel. Néhány meglehetősen ötletszerűen összeválogatott irodalmi példa mindegyikre — és kész. Véleményünk szerint Borev módszere bosszulja meg magát, amikor a történelmi vizsgálódásaiban a jelenkorhoz ér. Ahhoz ugyanis, hogy a tragikumot immamens fejlődésében vizsgálja, pusztán zárójelben utalva arra, hogy a végső determinánsokat a társadalmi élet mélyebb, gazdasági, politikai és ideológiai rétegeiben, ezek reális történeti változásaiiban kellene keresni, maximális absztrakcióval kell kezelnie a tragikum fejlődésének

egyes állomásait; a konkrétabb jelenségek — köztük lényegesebbek is — már csak reális történelmi kontextusukból érthetők meg, logikai szükségszerűségüket innen, nem pedig saját immanens fejlődésükből nyerik. A jelenkori anyag pedig már nem bírja ki ezt az absztrakt kezelést. Amikor a modernizmus „atragikum”-ának konkrét jegyeiről van szó, akkor ezeket az imperializmus korának társadalmi valóságából kellene levezetni, megmutatva, hogyan fakad a parazita életmódból, valamint a világháborúk élményeiből és veszélyéből és a forradalmak perspektívájából az az életérzés az értelmiség egy részénél és bizonyos más rétegeknél, amelyeknek tünetei az idő felbomlása, a jövő elvesztése, a halálfélelem stb. Borev könyvében az imperializmus korának jelenségeire csak egészen általános, szinte közhelyszerű utalást találunk. Miután ily módon megfosztja magát a mai jelenségek logikai megalapozásának, szükségszerűségük bemutatásának egyetlen lehetőségétől, elkerülhetetlenül adódik e rész leíró jellege, ötletszerűsége.

Ami magát a szocialista realista tragikumot illeti, erről helyesen állapítja meg a könyv, hogy általános világállapota a forradalom. A forradalom azonban különböző szakaszokon halad át. A fegyveres felkelés, a fegyvertelenül vívott politikai küzdelem, a békés gazdasági építőmunka, a kulturális forradalom a tragikus kollíziók más és más típusaival járnak. Borev igen helyesen vitába száll azokkal az esztétákkal, akik a forradalomnak a burzsoázia likvidálása utáni szakaszára nézve tagadják tragikus konfliktusok létezését. Felsorolja e lehetséges konfliktusoknak néhány típusát. Ahhoz azonban, hogy mindannak, amit megállapít, logikai szükségszerűséget adjon, magának a szocialista forradalomnak reális történetét kellett volna végig-eleméznie abból a szempontból, hogy egyes szakaszaiból milyen ellentmondások fakadnak és ezek közül melyek azok, amelyek szükségszerűen tragikus konfliktusokhoz vezetnek.

A szocialista realizmus irodalma leg-gazdagabban az antagonisztikus osztályok közötti politikai harc tragikus konfliktusait ábrázolja. E harc ábrázolásának bukta-tója abban van, hogy ha az osztályellenség csak a tiszta negativitás hordozója, ha az egyetlen fölénye az elbukó pozitív hőssel szemben az ideiglenes erőtlenség, akkor a harc ábrázolása lehet megrázó hősköltemény, de nem lehet tragédia, amelynek igényével sokszor fellép. A pozitív tartalom, amelynek a tragédiához a negatív félben is meg kell lennie, valamilyen lényeges erkölcsi tulajdonság, de lehet pusztán a tragikus pozitív hőshöz fűződő személyes

— családi, szerelmi, baráti — kapcsolat; végül tragikus a konfliktus, ha az osztály-ellenség oldalán olyan személyek harcolnak, akiket csak vélt vagy másodlagos érdekük kapcsol oda, elsődleges valóságos érdekük pedig a pozitív oldalhoz kötne őket. A politikai harc szakaszának olyan konfliktusa, amely még az abszolúte negatív ellenféllel szemben is — sőt akkor különösen — tragikus, bontakozhat ki olyan hamleti hős körül, akit humanista ideáljai hoztak a szocializmus oldalára, de képtelen vállalni azokat az erőszakos eszközöket, amelyek épp e humanista célok megvalósításához elengedhetetleneknek bizonyulhatnak.

A békés gazdasági és kulturális építőmunka szakaszára való átmenetben másfajta tragikus konfliktusok lehetőségei rejlenek. Itt az irodalmilag leginkább ábrázolt típus a középrétegek tragédiája. E rétegek számára saját ellentmondásosságuk mellett a tragikum fő forrása a szektás vezetési irány uralomra jutása, a szocialista törvényesség megsértése volt. A törvénytörések korának legtragikusabb hőse azonban az a kommunista, akinek egyfelől vállalnia kellett a felelősséget a tömegek előtt a szektás vezetés által elkövetett hibákért és bűnökért is, másfelől maga is áldozatul esett a törvénytöréseknek. A „baloldaliságnak” is megvan a maga sajátos tragikuma: a nagy végecéllért kompromisszumokra, szükséges kerülő utakra való hajlandóság nélkül folytatott tevékenység hátráltatja a cél megvalósítását; a képtelenség arra, hogy az éles politikai küzdelem módszereit időben felváltásák a békés gazdasági építőmunka szakaszának és az ideológiai harcnak megfelelő módszerekre, veszélyezteti a szocialista forradalomnak azokat a vívmányait is, amelyeket a politikai küzdelem során érték el. Tragikus konfliktus lehetősége rejlik annak a vezetőnek sorsában, aki valóban áldozatkészen küzdötté végig a forradalom első szakaszát, feláldozva a többi között saját szakmai továbbfejlődésének lehetőségeit is, így saját tevékenységével készítette elő a forradalom jelenlegi szakaszát, amely a gazdasági építőmunka sikeréhez fokozottan megköveteli a vezetőktől a szaktudást, tehát nem tudja őt többé vezetőként használni. Tipikus tragikus konfliktus lehetősége adódhat pozitív erkölcsi mozzanatot tartalmazó vállalati érdek és az állam által képviselt osztálytársadalmi érdek, társadalmi tervezés és egyéni kezdeményezés, családi élet és áldozatokat követelő közéleti tevékenység ellentétéből stb.

A gazdasági építőmunka szakaszával kapcsolatban említett tipikus ellentmondások természetesen nem antagonisztikus

természetűek, csak akkor vezetnek tragikus kollíziókhoz, ha idejekorán nem oldják meg őket és így végsőig kiéleződnek. Szocialista társadalomban e konfliktusok tragikus végkifejlése osztálytársadalmi átlagban egyáltalán nem szükségszerű, bár egyéni tragédiák előfordulnak. Ez lehetővé teszi az irodalom számára, hogy a konfliktusokat ne tragikumig való éleződésükben ábrázolja, azzal az ürüggyel, hogy a kiéleződés nem tipikus. Holott a tragédia soha, semmilyen társadalomban sem lehet tipikus olyan értelemben, hogy huzamosabb ideig statisztikailag jellemző, mert amint az lenne, a társadalom rövid idő leforgása alatt — kihalna. Nyilvánvaló, hogy a tragédiában a különösség másképp jelentkezik, mint a tipikus jellemeket tipikus körülmények között ábrázoló realista regényben: az egészen különleges egyéniségnek és az általános világállapotnak egy különös szituációban való találkozásában. A valóságos — de épp olyan hamis — szempont, amely az írónak a szocialista társadalom tragikus kollízióinak ábrázolásától való tartózkodásának megnyilvánulása, a pesszimista végkicsengéstől való félelem. Ez a félelem vezette pl. a „Megszállottak” c. film alkotóit, amikor kitűnő tragédiájukat egészen bárgyú módon ellaposították a végső „képviselő ex machina”-megoldással. Borev azonban helyesen jegyzi meg: „A szovjet tragédia optimizmusa egyáltalán nem abban van, hogy happy enddel kell végződnie.” (282. o.) Az igazi tragédia tulajdonképpen mindig optimista, hiszen a hős emlékének, tapasztalatának társadalmi továbbélését, halhatatlanságát hirdeti, katharzisban oldja fel a félelmet és a részvéteket.

Borev könyve zárófejezetéül igen érdekes elemzést nyújt a tragikum élményének e pszichológiai komponenseiről. Főleg a félelmet elemzi, amely szerinte a tragikum érzésének fiziológiai alapja: „A félelem egy veszély pszichofiziológiai jelzése, amely egy bizonyos fokon elősegíti az ember összes lelki és fizikai erejének mozgósítását a veszéllyel való harcra. De ha túlmegy a határon, amely a félelmet a rémülettől elválasztja, ... a félelem képes lelki bénulást... is előidézni... A félelemnek éppen ezen a kétértelműségén élőködködik egyfelől a »rémdráma«, amelynek rendeltetése a nézők társadalmi aktivitásának demoralizálása, és másfelől ezen alapszik a heroikus tragédia, amely a lelket megtisztító, az ember lelki erőt megerősíteni és a társadalmi veszéllyel való harcra mozgósítani képes tragikus emóciót vált ki.” (378. o.)

A tragikus félelem és a rémdráma kiváltotta rémület között azonban nem-

csak fokozati különbség, van, hanem minőségi. A rémdráma naturalista borzalmainak nézője szabályos fiziológiai halálfélelmet él át, elmosódik számára a határ dráma és valóság között, és saját magát félti a rémítő látványtól. A tragikus félelem alapja a tragikus részvét: a néző *szimbolikusan* azonosul a tragikus hőssel és az ő sorsáért aggódik. A félelem forrása természetesen itt már nem a saját lét fenntartására irányuló ösztön. A tragikus hőssel való azonosulás a hős céljaival való azonosulást jelenti, és mint ilyen a célkitűzésre és célmegvalósításra irányuló specifikusan emberi alapszükségletet mozgósítja. Ennek negatív szimbolikus megnyilvánulása a tragikus félelem: félelem attól, hogy a hőst a körülmények és jellemének túlzásai vagy fogyatékoságai megakadályozzák céljának megvalósításában, félelem a hős társadalmi halálától. A katharzisban a néző visszanyer bizonyos distanciát a hőstől, nevezetesen jellemének azon túlzásaitól vagy fogyatékoságaitól, amelyek a cél harmonikus megvalósítását akadályozták. Ezekről megszabadulva, de a céllal való szimbolikus azonosulást megtartva, az ellenfél esetleges pozitív tartalmaival is gazdagodva a néző úgy távozik a színházból, hogy magát mintegy alkalmasnak érzi arra, hogy mindezen pozitív erkölcsi tartalmakat, célokat a világban megvalósítsa. Tehát az igazi tragédia csakugyan mozgósítja az embert erkölcsileg. A katharzisban,

a lelkierőknek ebben a végső mozgósított-ságában a nagy cél megvalósítására szimbolikus kielégülést nyer az emberi alapszükséglet — ez a szimbolikus kielégülés jelentkezik a tragédia okozta esztétikai gyönyörként.

Borev szokatlanul nagy irodalmi anyagot dolgoz fel monográfiájában. Az irodalmi elemzés többnyire magas színvonalú, bár a könyv második felének széteső jellegéből adódóan sokszor öncélú, igen lazán kapcsolódik a gondolatmenethez, amelynek egységét az olvasó egy monográfiától elvárna (pl. a negyedik rész 11. fejezete egy színvonalas Brecht-tanulmány, a 12. fejezet esszé arról, hogy a kisember alakja az orosz irodalomban hogyan és miért jutott el a gogoli és csehovi ábrázolás tragikomikus, megható, együttérzést keltő színezésétől Solohov Scsukarjának egyértelműen komikus jellegéig). A széteső anyagban a szerző a fejezetcímekkel próbál valamilyen egységet teremteni, ez az egység azonban illuzórikus, csak a tartalomjegyzék olvasója számára hiteles, mivel az egyes fejezetek címei sokszor egyáltalán nem, legtöbbször pedig csak alig fedik a fejezet tartalmát. Ha azonban az olvasó a könyv első felének monografikus jellege után időben felfedezi, hogy tulajdonképpen egy tanulmánykötetet tart a kezében, akkor a színvonalasabb tanulmányok kárpótolják a csalódásért.

Garai László

G. F. Fridlender: K. Marx, F. Engels és az irodalom kérdései¹

A marxizmus klasszikusai esztétikai, irodalomelméleti és irodalomtörténeti nézeteinek, hagyatékának feldolgozása és értékelése még a 20-as évek elején megkezdődött a Szovjetunióban. A vita azonban ekkoriban elsősorban még olyan problémák körül folyt, hogy lehet-e egyáltalán önálló marxista esztétikáról beszélni, és míg a vita le nem zárult, nem is igen történhetek kísérletek a teljes hagyaték összegyűjtésére, kiadására, rendszerezésére, feldolgozására. Csak a 30-as évek elején, amikor megjelent a *Kéziratok* első kiadása, és sor került néhány fontos, addig ismeretlen Engels-lel és más dokumentumok kiadására, nőtt meg a Marx és Engels esztétikai hagyatéka iránti érdeklődés. Ekkoriban jelentek meg az első munkák Marx és Engels irodalmi nézeteiről is. Ezek azonban vagy csak speciális kérdésekkel fog-

lalkoztak (pl. F. P. Siller: Engels mint irodalomkritikus,² A. J. Beleckij: K. Marx, F. Engels és az irodalomtörténet.³) vagy Marx és Engels munkásságának csak egyes — elsősorban ifjúkori — történeti szakaszait vizsgálták (M. Lifsic. A művészet és filozófia kérdései⁴), illetve világították meg átfogóbb elméleti szempontból.

E korszak talán legnagyobb eredménye a marxizmus klasszikusai esztétikai hagyatékának feldolgozása terén a „Marx és Engels a művészetről”⁵ címmel 1937-ben

¹ Энгельс как литературный критик. Москва — Ленинград, 1933.

² К. Маркс, Ф. Энгельс и история литературы. Мир, Москва, 1934.

³ Вопросы искусства и философии. Гослитиздат, Москва, 1935. (A kötet Marx esztétikai nézeteivel foglalkozó tanulmányának újabb kiadása: M. Lifschitz: K. Marx und die Ästhetik. Dresden, 1959)

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве. Сост. М. Лифшиц, Москва, 1937. (Ezt egy még korántsem teljes, azonos című kiadvány előzte meg, amelyet Lunacsarszkij szerkesztett és M. Lifsic és F. P. Siller állított össze — Изд. Комм. Ак. Москва, 1933.)

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс и вопросы литературы. Гослитиздат, Москва, 1962. 606 о.

Mihail Lifsic szerkesztésében megjelent gyűjteményes kiadás volt.

Az ezt követő időszakban azonban megtorpant ez a fejlődés. Az 50-es évek közepétől fordult a figyelem ismét a marxizmus klasszikusainak esztétikai hagyatéka felé — egyrészt Marx és Engels művei második kiadásának megindulása és az ifjúkori művek 1956-os megjelenése, másrészt a „Marx és Engels a művészetéről” c. gyűjtemény 1957-es második, bővített, kétkötetes kiadása⁶ nyomán. Ez az oka annak, hogy csak most jelent meg az első átfogó jellegű és igényű munka Marx és Engels irodalmi nézeteiről G. F. Fridlender tollából, közel negyedszázados munka eredményeként.

G. F. Fridlender művei — bár szerzőjük nem tartozik a legfiatalabb nemzedékhez, s jelentős munkásságot mondhat magáénak — a magyar olvasó előtt kevéssé ismertek, s legfeljebb ha a nevét ismeri a realizmussal kapcsolatos vitákból. Fridlender a 30-as években kezdett publikálni, részt vett a fent említett 1937-es Lifsic kiadás sajtó alá rendezésében: a jegyzetanyag jórészt az ő munkája. Számos kisebb tanulmány mellett különösen Lessing Laokoónjának 1957-es kiadásához írt előszava és 1958-ban megjelent Lessing-monográfiája jelentős. A közeljövőben fog megjelenni Dosztojevszkijről írott monográfiája.

A Marx és Engels irodalmi nézeteiről írott könyve azonban kétségkívül eddigi pályájának legjelentősebb munkája, nemcsak összefoglalója az ilyen irányú kutatások eddigi eredményeinek, hanem sok tekintetben és egy sor kérdésben magasabb szintre emeli a korábbi Marx-kutatást. A könyv négy fő részből áll, amelyek közül az első „Az esztétika forradalmi fordulatának forrásai” címet viseli, és a marxista esztétika elméleti előfeltételein kívül Marx és Engels fiatalkori, 1843-ig írott műveinek irodalomelméleti megállapításait is taglalja. A második rész az esztétika és irodalomelmélet Marx és Engels műveiben felvetett kérdéseit vizsgálja. Külön fejezetekben tárgyalja Fridlender Marxnak és Engelsnek az esztétika alapvető problémáira, az osztályideológia és művészi alkotás összefüggéseire, a realizmus problémáira vonatkozó nézeteit, a tragikum és komikum, valamint a pártosság problémakörével kapcsolatos megállapításait. A harmadik rész Marx és Engels irodalomtörténeti megállapításait rendszerezi és elemzi. Az utolsó rész a „Marx és Engels

esztétikai hagyatéka és V. I. Lenin” címet viseli.

Egy rövid felsorolás természetesen nem adhat képet sem a 600 oldalas munka problémagazdagságáról, sem a tárgyalt kérdések sok esetben újszerű megközelítéséről — márcsak azért sem, mert Fridlender könyve feloleli vagy érinti a marxizmus—engelsi esztétikai hagyaték valamennyi lényeges kérdését. Ezért csak Fridlender munkájának néhány tanulságára szeretnénk felhívni a figyelmet.

A könyv erőnei közül mindenekelőtt a feldolgozás módját kell kiemelni. Fridlender problémakörök szerint csoportosítja és fejti ki a marxizmus klasszikusainak művészeti nézeteit, egyesítve az egyes kérdések történeti és logikai megközelítését. Feltárja a nézetek belső fejlődését, természetesen nem úgy, hogy pusztán kronológiai sorrendbe sorakoztatja őket, hanem úgy, hogy a kifejtés belső logikája egyben a problémák mélyebb megértését is lehetővé tegye, és egybeesnek az egyes kérdések immanens logikájával (ami sokszor épp a kronológiai sorrendről való lemondást jelenti). Elég ha ebben az összefüggésben utalunk a Shakespeare-ről szóló fejezetre, amely a könyv legjobb részei közé tartozik, s amelyben Fridlender meggyőzően mutatja be: milyen szerepet játszott a Shakespeare megítélése körüli polémia (elsősorban a reakciós-romantikus kritikával és a hegelianus interpretációval szemben) a fiatal Engels esztétikai nézeteinek kialakulásában és fejlődésében, s milyen mértékben hatott ez és jutott érvényre a későbbiek során Shakespeare-nek Marx és Engels által való megítélésében, a Shakespeare-i dramaturgia és a Shakespeare-i realizmusnak mint alkotói módszernek oly magasra értékelésében. A kérdések ilyen komplex megközelítése (amihez szervesen hozzátartozik nemcsak a „tisztán” esztétikai ítéletek, nézetek elemzése, hanem a más vonatkozásban, ökonomiai, filozófiai művekben előforduló megállapítások, hivatkozások és utalások feldolgozása is) természetesen nemcsak ebben a fejezetben érvényesül, hanem a könyv egészének is jellemzője.

Emellett Fridlender sok esetben (mint például a folklóról szóló fejezetben) nem elégszik meg pusztán a klasszikusok interpretálásával, hanem ehhez hozzáadja saját eredeti, újszerű megoldásait is, bár sokszor csak röviden és vázlatosan. Fridlender módszeréhez ugyanakkor hozzátartozik az is, hogy nem riad vissza attól sem, hogy — anélkül, hogy vétené a történetiség ellen — a marxizmus klasszikusai által felvetett esztétikai problémák közül a ma esztétikai vitáiban legaktuálisabbakat különösen élesen exponálja, s külön is fel-

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве. 1—2. Сост. М. Лифшиц. Искусство, Москва, 1957.

hívja a figyelmet a klasszikusok állásfoglalásainak ma is érvényes tanulságaira.

Különösen érdekes ebből a szempontból a realizmussal kapcsolatos problémák megvilágítása, ami a nálunk folyó realizmus-vita szempontjából is igen jelentős.

Marx és Engels nézeteit elemezve Fridlender igen határozottan mutat rá arra, hogy a klasszikusok egyértelműen mint a marxista esztétika középponti kérdését közelítették meg a realizmus problémáját. Bár a realizmus mint irodalmi-esztétikai kategória csak az 50-es évek végén jelenik meg Marx és Engels levelezésében — miután ez a fogalom már kialakult és elfoglalta a maga helyét a kor irodalmi-kritikai harcaiban —, a klasszikusok e kategóriát nem készen vették át, s nem is abban az értelemben használták mint koruk esztétikája, hanem sokkal mélyebb tartalommal telítve mint az esztétika ismeretelméleti és társadalmi-történeti szempontból egyaránt középponti kategóriáját. Ez (ti. a realizmus kategóriájának ilyen felfogása) a magyarázata annak, hogy a realizmus problémakörének, problematikájának lényege már jóval a terminus használata előtt, a „Szent család”-ban megjelenik Sue regényének elemzése kapcsán.

Hogyan foglалható össze a realizmus lényegére vonatkozó marxi-engelsi felfogás? Azokkal a kritikusokkal szemben, akik úgy igyekeznek beállítani a realizmust mint stílusirányzatot, amelyet a marxizmus klasszikusai pusztán egyéni, teljesen szubjektív ízlésük alapján és ettől vezéreltetve értékelték oly nagyra és emeltek más stílusirányzatok fölé, Fridlender hangsúlyozza, itt nem szubjektív vonzódásról vagy szimpátiáról, nem ízlésitekről van szó, hanem arról, hogy „a realizmus alapelveinek kiemelése elválaszthatatlanul összefügg Marx és Engels forradalmi világnézetének alapvető vonásaival, a marxizmus elméletének lényegével”. (204. o.) Fridlender rámutat arra, hogy Marx és Engels minden olyan tudomány elé, amely a társadalmi tudat valamely formájának vizsgálatával foglalkozik, azt a feladatot tűzték ki, hogy tisztázza e tudatforma és a valóság viszonyát. Ez teljes mértékben vonatkozik az irodalom és művészet kérdéseinek marxista vizsgálataira is, amelynek szempontjából az irodalom (művészet) és valóság viszonyára vonatkozó kérdésnek meghatározó jelentősége van.

A realizmus kategóriájának centrális helye a marxista esztétikában mindenképp előtt a marxista ismeretelmélet lényegéből következik, amely minden tudati, ideológiai

jelenséget — köztük az irodalmat is — az anyagi valóság, a reális életfolyamatok visszatükrözésének mélysége és helyesége, adekvát volta alapján vizsgál, közelít meg. Marx és Engels a valóság visszatükrözésén — mutat rá Fridlender a naturalizmussal kapcsolatos megállapításukat elemezve — természetesen nem a valóság felszínének tükrözését, a külső hasonlóság megteremtését értették, hanem a valóság olyan reprodukálását, ahol a látszat nem fedi el, hanem megjeleníti a lényegét (bár a művészet számára nemcsak a lényeg, hanem a látszat is fontos).

De meghatározzák e kategória középponti jellegét a marxizmusnak mint társadalmi-történeti elméletnek a sajátosságai is. A marxizmus klasszikusai, mutat rá Fridlender, a szocializmust utópiából tudománnyá változtatták, megszabadítva a szocialista elméletet az illúzióktól és alapítalan reményektől, rámutatva, hogy minden ideál helyességét az emberiség történelmi gyakorlatának kell igazolnia. Az ideáloknak a művészetben is magából a valóságból kell származniuk, az igazi ideálokat nem megkonstruálni kell, hanem a valóság meglévő fejlődési tendenciáiból kell kiszűrni és levezetni. Marx és Engels működésük minden területén a fennálló körülmények kritikáját tekintették programjuknak, és ez teljes mértékben vonatkozik irodalmi-esztétikai elképzeléseikre is. Mikor a realizmusról beszéltek, elsősorban a valóság ilyen jellegű, minden hamis idealizálástól mentes megközelítésére gondoltak.

Marx és Engels realizmusfelfogásának harmadik jellemző vonásául Fridlender azt emeli ki, hogy távol állt minden olyan kísérlettől, amely a realizmus valamely történetileg kialakult formáját mint egyszer s mindenkorra adott mércét, normát tüntette volna fel, s a jövő művészeti fejlődése előtt valamilyen merev formulával elzárta volna a további alkotó kísérletezés és útkeresés lehetőségét, amint azt egyes dogmatikus kritikusok bizonyítgatni próbálták.

Ezek természetesen csak a leglényegesebb vonásai a marxi-engelsi realizmuskonceptiónak, a Fridlender által tárgyalt többi kérdésre azonban, bármennyire is érdekesek legyenek (mint például a tipizálás problémái), nem térhetünk ki.

Nem kevésbé tanulságosak Fridlendernek azok a fejtegetései, amelyek egy, a Marx és Engels esztétikai nézeteivel foglalkozó szovjet (de nemcsak a szovjet) irodalomban a legutóbbi időkig meglehetősen elhanyagolt problémával, nevezetesen a kapitalista termelési mód művészetellenes voltára vonatkozó marxi megállapítások-

kal foglalkoznak. Fridlender hangsúlyozza, hogy az a megállapítás, amely szerint a kapitalista termelési mód ellensége a művészetnek, nem jelenti azt, mintha Marx szerint a művészet a kapitalista társadalomban nem fejlődne tovább. A kapitalista fejlődésnek legnagyobb ellentmondásossága ellenére is van civilizatorikus hatása. Azzal, hogy a termelést és az embert tárggyá, csere tárgyaivá teszi, lerántja róluk a misztikus leplet, s így elősegíti a korábbi-nál valóságosabb megjelenésüket is. Vagyis — hangsúlyozza Marx — a kapitalizmus prózaiságának, amely ellen oly hevesen léptek fel romantikus bírálói, megvan a maga progresszív szerepe is. De nem pusztán arról van szó, hogy a kapitalizmus a prózaiságánál fogva minden előző társadalmi alakulatnál valóságosabb színben tünteti fel a dolgokat, hanem arról is, hogy a kapitalizmus egyrészt gazdagítja a külső valóságot (új tárgyakat hoz létre), s ugyanakkor gazdagítja az ember belső világát is (például új szükségletek megteremtése által stb.). Ebből következik — mondja Fridlender —, hogy a kapitalizmus „civilizatorikus” hatása és a művészetrel szembeni ellenséges volta a polgári társadalom reális ellentmondása, amelyet dialektikusan kell felfogni. Erre azért is figyelmeztet Fridlender, mert egyesek a kapitalista termelési mód művészetellenességéről szóló marxi megállapításokat úgy értelmezik, mintha ezek csak olyan megszorításokkal lennének érvényesek, hogy egyes műfajokra — például a regényre — nem vonatkoznak. De ugyanúgy, ahogy a kapitalizmusnak minden elnyomó, elidegenítő hatása mellett van civilizatorikus szerepe is, ahogy egyrészt létrehozza a társadalmi méretekben szervezett nagyipari termelést, de másrészt ugyanakkor természeténél fogva ellensége minden igazán társadalmi jellegű termelés fejlődésének, ugyanígy — annak ellenére, hogy a kapitalista termelés törvényszerűségei lényegüket tekintve mélységesen művészetellenesek — lehetőséget teremt új, a maguk nemében klasszikus művészeti formák létrejöttéhez. A marxi megállapítás arra figyelmeztet, hogy „amikor a kapitalizmus korának művészetét és irodalmát elemezzük, figyelembe kell venni a fejlődés mélységesen ellentmondásos jellegét, azt, hogy az osztály-antagonisztikus társadalmak történetének közös sajátossága, az anyagi és szellemi fejlődés egyenlőtlensége a kapitalizmusban óriási mértékben kieleződik”. (154. o.)

Fel kell azonban vetni bizonyos problémákat is a könyvvel kapcsolatban. Fridlender munkája, egészét tekintve és a részletek kérdése megoldásában is színvonalas

munka, az elméleti jelentőségű első fejezetek koncepciójának egyes kérdéseiben mégis vitába kell szállnunk vele.

Marx és Engels esztétikai hagyatékának megítélésével kapcsolatban már régen polgárjogot nyert (legalábbis marxisták körében) az a megállapítás, amely — szemben a II. Internacionálé teoretikusainak, főleg Mehringnek, azzal a felfogásával, hogy Marx és Engels művészeti nézetei pusztán ízlésítéletek, s önálló marxista esztétikáról nem lehet beszélni — azt hangsúlyozta, hogy e nézetek szervesen összefüggenek egymással, és a gondolati egység alapján rendszert alkotnak. Fridlender is már eleve erről az állásponttól indul el, Mehringgel szemben azonban bizonyos fókák a másik végletbe esik. És ebben a vonatkozásban kell mindenekelőtt könyvének koncepcióját vitathatónak tartanunk. Fridlender ugyanis azt mondja: „Marx és Engels célja az volt, hogy a dialektikus és történelmi materializmus alapján kidolgozzák a valóban tudományos esztétika alapelveit, és a társadalmi fejlődés törvényeinek materialista felfogása alapján vezérfonalat adjanak a művészetelmélet és a művészettörténet kérdéseinek megoldásához.” Ugyanakkor Marx és Engels arra törekedtek — mondja Fridlender —, hogy a művészt, aki alkotásaival akarja szolgálni a munkásszótály harcát, olyan reális akcióprogrammal vétezzék fel, amely lehetővé teszi, hogy valóban tudatos résztvevője legyen ennek a forradalmi harcnak. (56. o.)

Fridlender időnként mintha szem elől tévesztene azt, hogy Marx és Engels esztétikai hagyatéka, bármilyen felbecsülhetetlen értékű is a marxista esztétika kidolgozása szempontjából, még nem maga a marxista esztétika, mégha ennek legfontosabb elemeit tartalmazza is. A marxista esztétika leszűkítését, elszegényítését jelenti, ha Marx és Engels esztétikai hagyatékát úgy tüntetjük fel, mintha a klasszikusok az esztétika valamennyi lényeges kérdését megoldották volna. Bár erre más helyen Fridlender is utal, bizonyos zavar azonban mégis tapasztalható nála akörül, hogy e hagyaték vajon maga a marxista esztétika, illetve akörül, hogy tulajdonképpen mit is adtak a klasszikusok a marxista esztétika kidolgozásához.

Kérdéses ugyanis, hogy valóban minden megszorítás nélkül állíthatjuk-e azt, hogy a „valóban tudományos esztétika alapelvei” a marxizmus klasszikusaitól származnak, illetve az, hogy mit is kell ezeken a Marx és Engels által kidolgozott alapelveken érteni.

Ha úgy fogjuk fel a marxi esztétika és irodalomelmélet alapelveit mint legáltalá-

nosabb alapelveket, akkor azt lehet mondani, hogy azok a dialektikus és történelmi materializmusnak az esztétikára is érvényes alapelvei, s ilyen értelemben valóban Marxtól és Engeltől származnak. Ezek elsősorban mint a marxista esztétika módszertani alapjai tekinthetők esztétikai alapelveknek. Emellett Marx és Engels esztétikai hagyatékában különösen fontosak azok a valóban speciális esztétikai alapelvek (amelyek tehát nem tartoznak a dialektikus és történelmi materializmus elméletébe), amelyek, ha csak vázlatos kidolgozásban és első megközelítésben is, de a marxista esztétika és irodalomelmélet központi kategóriáit alkotják (realizmus, irányköltészet stb.). E hagyaték harmadik fontos elemeként azokat a konkrét tételeket, értéktételeket (pl. a Sickingen-ről vagy Balzacról, Ibsenről) jelölhetjük meg, amelyek a marxista esztétika szempontjából elsősorban az egyes konkrét kérdések megoldásának módszertani kiindulópontjaként játszhatnak szerepet.

Fridlender azonban nem olyan szűk értelemben használja a „valóban tudományos esztétika alapelvei” megjelölést, mintha ez csak a marxista filozófiának az esztétikára is érvényes megállapításait jelölné. Így azután nemegyszer az a benyomása támad az embernek, mintha Marx és Engels valamiféle esztétikai rendszer megalkotói lennének. Egy ilyen rendszer kidolgozásának célja, illetve olyan célok kitűzése azonban, amiről a fentiekben Fridlender beszélt — ezt talán szükségtelen is hangsúlyozni —, távol állt a marxizmus klasszikusaitól, akik, bármennyire is szerettek volna az esztétika kérdéseivel behatároltban is foglalkozni, ezt a szándékukat sosem tudták megvalósítani. Ezért nem lehet minden megszorítás nélkül azt állítani — bármilyen jelentősek is azok az adalékok, amelyekkel a klasszikusok a marxista esztétika kidolgozásához „hozzájárultak”, illetve megteremtették a kidolgozás lehetőségét, alapját —, hogy Marx és Engels kidolgozták volna a „valóban tudományos esztétika alapelveit”.

A másik probléma, amely az előző kérdéssel a legszorosabban összefügg az, hogy — amint az már az eddigiekből is látható — Fridlendernél nem egészen világos és tisztázott egyrészt a marxista esztétika, másrészt a dialektikus és történelmi materializmus közötti belső összefüggés. S ez elsősorban nem is az egyes konkrét kérdések kapcsán okoz nehézséget, mert ezekben többnyire helyesen látja ezt az összefüggést, hanem az elvi jellegű első fejezeteknél, amelyek a marxi esztétika kialakulásával foglalkoznak.

Fridlender ugyanis ugyanakkor, amikor helyesen szakít azzal a felfogással, amely a marxista esztétikát csupán a történelmi materializmus egy szerves részének tekinti, épp azzal, hogy a marxista esztétika, illetve valamennyi lényeges része kidolgozását Marxnak és Engelsnek tulajdonítja, nem a marxista filozófia mint módszertani kiindulópont és alap létrejöttében látja az esztétika „forradalmi fordulatát”, hanem magának a marxista esztétikának a múlt század közepe táján való létrejöttében és kialakulásában, amikor pedig a marxista esztétikának legfeljebb csiráiról, kezdeteiről beszélhetünk.

Lehet, hogy egyeseknek ez pusztán terminológiai problémának tűnik, de hogy mennyire nem az, azt épp Fridlender könyve is bizonyítja. Hová vezet ugyanis ez a koncepció? Azt eredményezi, hogy Fridlender külön problémaként veti fel és igyekszik megoldani a Marx és Engels által kidolgozott esztétika forrásainak problémáját. Sajátos forrásokat azonban nem talál, és így mechanikusan alkalmazza Leninnek a marxizmus három forrásáról szóló tételét. Ennek megfelelően szerinte a marxista esztétika három forrása: a német klasszikus filozófia (ezen belül is elsősorban az esztétika) az angol politikai gazdaságtan (!), és az utópisztikus szocializmus. (Fridlender a felosztáson belül megkísérli az angol polgári közgazdaságtan, illetve az utópisztikus szocializmus képviselőinek esztétikai megállapításait, nézeteit kiemelni, ami önmagában véve eredeti és érdekes próbálkozás.) Mi sem bizonyítja jobban a konstrukció mechanikus voltát, mint hogy Fridlender sem tud mást megállapítani, mint azt, hogy a történelmi materializmus bizonyos tételei, amelyek esztétikai szempontból különösen jelentősek, már ezen eszmeáramlatokban is megjelennek csíráformában, megsejtésszerűen, eltorzítva vagy fejük tetejére állítva, vagyis azt, hogy amennyiben hatottak a marxista esztétikára, úgy elsősorban a marxista filozófián, pontosabban a történelmi materializmuson keresztül. De akkor mennyiben tekinthetők a marxista esztétika sajátos elméleti forrásainak? Ez már nem derül ki Fridlender könyvéből.

Hogy a marxista filozófia és marxista esztétika bizonyos fokig egymástól való függetlenítése és a marxista esztétika Marx és Engels által való kidolgozásának koncepciója hová vezet, azt legpregnansabban az mutatja, ahogy Fridlender az esztétika „forradalmi fordulatát” datálja. Ő ugyanis 1843–44-re teszi ezt a fordulatot, amint azt a könyv fejezetbeosztása is mutatja, s az is, hogy a marxizmus klasszikusainak valamennyi későbbi utalását már

mint a marxista esztétika tételeit interpretálja. De akkor úgy tűnhet — ami a tényeknek mond ellent, —, hogy előbb következett be az esztétikában „a forradalmi fordulat” s csak azután a filozófiában; s előbb jött létre a marxista esztétika, mint a marxista filozófia. Fridlender ezt így magától értetődően nem állítja, de mivel nem tisztázza kellően az összefüggéseket a marxista esztétika és filozófia között, illetve ott is rendszert keres és marxista esztétikát talál, ahol még csak utalások, csírák vannak — magától vetődnek fel az ilyen és hasonló kérdések.

Emellett felmerül az a probléma is, hogy lehet-e egyáltalán külön forradalmi fordulatról beszélni az esztétikában. A terminus ilyen használata nem Fridlenderrel származik: elég elterjedt jelenség ilyen forradalmi fordulatról beszélni a legkülönbözőbb társadalomtudományokban a marxizmus kialakulásával kapcsolatban. Véleményünk szerint azonban az ilyen és hasonló próbálkozások többnyire mechanikus jellegűek, s nem alkalmasak azoknak a jelenségeknek, problémáknak a mélyebb megmagyarázására, amelyekkel kapcsolatban alkalmazzák őket. A filozófiában bekövetkezett forradalmi fordulat természetesen kihatott más területekre is, lehetővé vált a társadalomtudományok problémakörének új módon való megközelítése. De ez nem jelenti azt, hogy minden társadalomtudományban, vagy a társadalomtudományok minden egyes területén ugyanúgy önálló, külön forradalmi fordulat következett be. Az esztétikában is elsősorban új szemléletmód jön létre a filozófia forradalmi fordulata következtében, de nem azonnal valósul meg, alakul ki ennek megfelelően egy új esztétikai rendszer.

Felmerülnek azonban további problémák is, mindenekelőtt a könyv tematikai körülhatároltságával és szerkezeti felépítésével kapcsolatban. Fridlenderrel ugyanis nem válik el egymástól mindig és megfelelő világossággal, határozottsággal esztétika és irodalomelmélet, általános és különös. Fridlender nem tesz kísérleteket e kérdés elméleti tisztázására, nem indokolja meg, hogy miért foglal el centrális, kitüntetett helyet a marxizmus klasszikusainak művészeti és esztétikai érdeklődésében épp az irodalom, s ezzel szoros összefüggésben: mi indokolja a marxista esztétika úgynevezett „irodalomcentrizmusát”. Ezen elhatárolás hiján azután Fridlenderrel sokszor összekeverednek az esztétika általános és az irodalomelmélet különös tételei, problémái, kérdései. Emellett Fridlender — s ezt mentségére kell mondani — küszködik azzal a problémával is, hogy nem áll rendelkezésére megfelelő monografikus

jellegű, vagyis bizonyos értelemben teljességre törekvő feldolgozás Marx és Engels esztétikai nézeteiről, megállapításairól (Fridlender is csak Lifsch munkájára hivatkozik), ily módon úgy kell a marxizmus klasszikusainak az irodalommal kapcsolatos nézeteit vizsgálnia, hogy szükség-szerűen el-el kell kalandoznia szorosan vett témájától. A baj csak az, hogy ennek következtében Fridlender könyvében ezek a kitekintések többnyire nem kitekintés jellegűek, sokszor nem szerves részei a témának.

Ami a könyv szerkezetét illeti, elvileg csak helyeselni lehet az irodalomelméleti kérdések kiemelését. A megvalósítás során azonban számos probléma merül fel. Elsősorban azért, mert szerkezetileg is elválnak egymástól az esztétikai problémák és az irodalomelmélet s irodalomtörténet kérdései, ami akaratlanul is bizonyos ismétlődésekhez vezet egyes kérdések párhuzamos elméleti és történeti tárgyalása során, vagy éppen az ismétlések elkerülése miatt olyan kérdések szétválasztását okozza, amelyek tulajdonképpen szerves egységben vannak egymással. Így például egyrészt nem látszik elég világosan összefüggés egyfelől a lényeg és látszat és a realizmus, másfelől az osztályideológia és a pártosság problémái között, másrészt módszer és világnézet ellentétét Fridlender lényegében nem a realizmus kérdései kapcsán tárgyalja, holott Engelsnél tudvalevően épp ebben az összefüggésben jelentkezik a probléma stb.

Befejezésül még egy — részben más jellegű — problémát szeretnénk felvetni. Ez pedig a tárgyalt kérdések irodalmának korántsem mindig megfelelő filológiai feldolgozása, illetve a hivatkozások esetlegesége, bár Fridlender könyvéből a marxista esztétikai hagyaték ma már tekintélyes szovjet irodalmának nem annyira a feldolgozása, mint inkább értékelése hiányzik, illetve ez a hivatkozás és értékelés nagyon is hiányos. Fokozottan vonatkozik ez a nem szovjet irodalomra (Garaudy, Koch, Lukács stb.).

Ha ezek után összegeznénk a munka egészéről akarunk véleményét alkotni, akkor azt lehet mondani, hogy a könyv elméleti részei sikerültek kevésbé, lényegesen jobbakká viszont a történeti részek. A könyv legfőbb erényének problémagazdagságát, az egyes kérdések sokoldalú megközelítését kell tartanunk. Fridlender könyvét mint kézikönyvet jól forgathatja mindenki, aki a marxista esztétika, irodalomelmélet és irodalomtörténet kérdései iránt érdeklődik, rendszeres, teljesnek mondható és lelkiismeretes munkája jó bevezetés a marxista esztétikába, sokoldalú tájé-

koztatást nyújt a problémákról és egymással való összefüggéseikről.

Épp ezért G. F. Fridlender könyvének megjelenését mindenképp jelentős eseményként kell értékelni. Nemcsak azért, mert tulajdonképpen Marx és Engels irodalomelméleti és irodalomtörténeti nézetei monografikus jellegű feldolgozásának első

kísérlete, hanem azért is, mert ez a kísérlet, úgy is mint első kísérlet, minden problémája ellenére sikerültnek mondható. Ha a fentiekben talán a kritikai megjegyzések domináltak, ennek egyedüli oka az, hogy gondolatébresztő, vitára serkentő munkáról van szó.

Knopp András

Munka és esztétikum¹

L. N. Kogan könyve, amely viszonylag rövid terjedelemben megkísérelte összefoglalni a munka és esztétikum összefüggését, a munka és szépség viszonyát, méltán váltott ki nagy érdeklődést filozófusok, esztéták, közgazdászok, a tudományos élet dolgozói, valamint az érdeklődő olvasók között is. E könyv megjelenése figyelemre méltó jelzés, egy jellegzetes törekvés kifejezője: az érlelődő és hallatlanul gyorsan fejlődő munkaesztétika jelentkezésének jellegzetes tünete.

Kogan lényegében három kérdéscsoportot vizsgál a könyvében. Első részében a fiatal Marx egyik gondolatához kapcsolódva azt fejtegeti, hogy az ember, a saját természetére nézve, voltaképpen művész, munkatevékenységében a szépség törvényei szerinti alkotásra képes. A könyv második, a mű gerincét kitevő részében a szocialista munka szépségét elemzi. Ezen belül külön fejezeteket szentel a tudományos-technikai haladás és a munka szépsége összefüggésének, valamint a dolgozók esztétikai nevelése és a termék szépsége összefüggésének. A könyv harmadik részében a kulturális értékek alkotóit vizsgálja.

Kogan könyve nem áll egyedül ebben a műfajban, egyre sokasodnak a szocialista világban, különösen a szovjet ideológiai-kulturális életben a munkaesztétika gyors fejlődéséről tanúskodó jelek. Több tanulmány látott napvilágot, amelyek a munkaesztétika fejlesztését igénylik, s egyes kérdéseit megfogalmazzák. A Voproszi Filoszofiában programadó esztétikai cikk jelent meg „Időszerű esztétikai kérdések az SZKP új programja fényében” címmel,² amely megállapítja: „A munkaesztétika kidolgozásához csak most kezdünk hozzá.” Az SZKP elméleti folyóiratában, a Kommunizsztban 1962-ben két figyelemre méltó cikk jelent meg e témáról,³ de más

folyóiratokban és munkákban is jelentkeznek e problémákkal.⁴

Ez az élet esztétikai megközelítésének új — egyben igen régi — oldalát állítja az olvasó elé, ez az oldal az esztétikumot a munkában, a termelő tevékenységben, a műszaki-technikai fejlesztésben keresi, s ezzel méltán egészíti ki az élet folyamatainak a művészi alkotásban feltáruló esztétikai oldalát.

*

A szépség és munka összefüggésének feltárása igen fontos oldala a mai korban az ember fejlődésének, személyisége sokoldalú, harmonikus kibontakozásának. A jövő embere nevelésében igen nagy jelentősége van a tudatos, kommunista munkaerőkölcs kibontakoztatásának. Ennek alapja a munka jellegének, tartalmának mélyreható változása, a munka kommunista munkává válása, s — ami ennek fő oldala — a munka alkotássá válása.

A kapitalista világban nagy gondot okoz a tőkés vezetőknek és ideológusoknak a szabad idő egyre nagyobb szerepe az ember életében. Ma már megjelentek a burzsoá ideológiában azok a váteszek, akik a szabad idő növekedésében látják a „nép új ópiumát”. Dumazedier, a neves francia polgári szabadidő-szociológus is felteszi a kérdést: „Vajon a szabad idő a népek új ópiuma lenne?” — s egyben megállapítja, hogy „Tudjuk már, hogy a szórakozási szükséglet hatalmas és kétértelmű befolyást gyakorol a munkára.”⁵ E felfogás szerint a jelentőségében növekvő szabad idő foglalja el a munka helyét, s így — ugyancsak e felfogás szerint — a munka nem bontakoztatja ki az ember számára a szépséget. A munka a kapitalista kizsákmányolás körülményei között az emberrel idegenként áll szemben, az elidegenedett munkában az ember nem láthatja meg a munkát mint a szépség forrását, nem jelenik meg számára mint alkotás. Ezért

¹ Л. Н. Коган: Труд и красота. Изд. Соцеклит, Москва, 1963. 126 о.

² Időszerű esztétikai kérdések az SZKP új programja fényében. Voproszi Filozofii, 1962. 9. sz.

³ Л. Н. Коган: А munka szépsége. Kommunizszt, 1962/6. sz.; G. Kunyic: Munka — művészet — kommunizmus. Kommunizszt, 1962/15. sz.;

⁴ V. P. Tugarinov: A szép mint érték. Filozofsziye Nauki, 1963/4. sz. Б. Сапунов: Труд и красота. Амурское Книжное Изд. 1962.; Остров. Техника и эстетика. Москва 1962.; В. Гасалов: Эстетика техницизма. Москва, 1960.

⁵ J. Dumazedier: Travail et loisir. Párizs, 1962.

keresi a szépség forrását egyre inkább a munkán kívül, a szabad időben.

A szocialista fejlődésben s kiváltképp a kommunizmusba való átmenet körülményei között a munka jellege alapvetően megváltozik. Alkotó jellege kibontakozik, és ezt mindenekelőtt az teszi lehetővé, hogy egyre közelebb kerül egymáshoz, majd teljesen összekapcsolódik a fizikai és szellemi munka, megszűnik a köztük levő évezredes ellentmondás, amely a kizsákmányoló társadalmak egyik legkiáltóbb szociális igazságtalanságát eredményezte. A jövő társadalmának munkája megszabadítja az embert a gyöttrő, teherként jelentkező nehéz fizikai munkától — ez természetesen nem jelenti a munkától való megszabadítást is, ahogyan a munka perspektíváit a marxizáló burzsoáz ideológusok időnként éppen a marxizmus nevében megpróbálják meghamisítani. A jövő társadalom emberének a munkája bontakoztatja majd ki szabadon a legemberibb, az embert emberré tevő vonásait. Az egyik legfőbb vonás a munka szépsége, amely már ma kezd kibontakozni. Ez az alapja annak, hogy a szocialista társadalomban mindinkább előtérbe kerül a munka esztétikuma, a munka szépsége.

A munka jellegének alapvető megváltozása még csak kezdeti stádiumában van. A szocialista fejlődés s a hozzá kapcsolódó technikai-tudományos fejlődés készítik elő a munka megváltozását. Ma azonban még nem tudtuk a szocialista fejlődés keretei között sem maradéktalanul legyőzni a múlt ellentmondását — s újabb ellentmondások keletkeznek ma is —, a munka még nem vált az emberek elsőrendű létszükségletévé. A szellemi és a fizikai munka közötti antagonizmust a szocialista forradalom fejlődése hazánkban már leküzdötte, a köztük levő ellentmondások felszámolása azonban még a jövő feladata.

A munka a kizsákmányoló társadalmakban nem viseli magán a szépség vonásait, nem válik közvetlenül a szépség hordozójává. Még a *munka fogalom etimológiai elemzése* is erre a hagyatékra utal.⁶ Maga a „munka” szó szláv szóból eredt, melynek az értelme: kín. A magyar nyelv is a gyötrellem, a fáradozás értelmet vette át — a „munkás” világ a Halotti Beszédben a „gyötrelmes, fáradságos” világot jelenti.

De nemcsak a szláv nyelvek, és ennek nyomán a magyar tanúskodnak arról, hogy a munkát, a kint, a fáradalmat, a gyötrelmet azonosnak értelmezték, illetve arról, hogy a kettő azonos volt, hanem számos más nyelv is hasonlóan ezt a kettős

jelentést tulajdonítja, vagy legalábbis tulajdonította a munkának. A latin „labor” szó egyaránt jelent munkát, erőlködést, fáradozást, kint, bajt, csapást, betegséget, sőt az utóbbi jelentések megelőzték e szó munkát kifejező jelentését. A latin labor szó e kettős értelemben jelent meg az angol nyelvben is a „labour” alakjában — ez erőfeszítést tartalmazó munkát jelent —, valamint a francia „labeur”-ben, amely ugyancsak fárasztó munkát, s többes száma szülési fájdalmakat jelent. Hasonlóan kettős jelentésű — munka, fáradság, teher — a francia „travail”, valamint a latin poena = büntetés szóból származott „peine”, amely büntetést és munkát egyaránt jelent.

Hasonlóképpen kettős jelentésű a „rabota”, melynek alapjelentése a rabszolgaság volt. Ez a szó került át a magyar nyelvbe is jobbágmunka, majd terhes munka jelentéssel. Ugyanígy kettős a jelentése az orosz „trud” szónak is, amely az ósláv nyelvben fájdalmat, szenvedést, betegséget, gondot is jelentett. Ugyanígy baj, nyomor, szenvedés volt a korábbi jelentése a német „Arbeit” szónak is, mely egyébként rabszolgaművet is jelent.

Úgy gondoljuk, a felsorolt példák bőven elégségesek annak megmutatására, hogy a munkának a kizsákmányoló osztálytársadalmakban elidegenedett volta milyen egyértelműen tükröződik még a kifejezés tartalmában is. Egyetértünk Pais Dezső következtetésével: „A „munka”-fogalommal kapcsolatos nyelvi kövületek azt mutatják, hogy a népek lelki fejlődésében és gazdasági alakulásában kell egy olyan állapotnak lennie, melyben az ember a munkát tehernek, bajnak, csapásnak érzi.”⁷ Ez a munka az ember számára inkább bármit jelenthet, semmint a szépség forrását, megjelenését. Még akkor is azt kell mondanunk, s a munka és szépség kapcsolata, valamint egyáltalán a munkaesztétika megjelenését a szocialista fejlődéshez kell kötnünk, ha etimológiai elemzések s az esztétika története egyben arról is tanúskodnak, hogy a munka és esztétikum, a munka és művészet között mindig létezett szoros belső kapcsolat is, a művészetek születésének pillanatától kezdve.

A munka és művészet eredetbeli összefüggéséről árulkodik az az etimológiai elemzés, amely kimutatja, hogy a latin ars, a francia art kifejezés egyaránt jelent mesterséget és művészetet.⁸ Hasonlóképpen az orosz nyelvben is közös kifejezése van a mesterségesnek és a művészinek — iszkusztvennij egyaránt jelent művészt és

⁶ Vö. Pais Dezső: A „munka” jelentéstörténetéhez. Valóság, 1959/3. sz.

⁷ Uo. 44. o.

⁸ Vö. Szigeti József: Bevezetés a marxista esztétikába. I. köt. Bp., 1962. 44. o.

mesterségest is.⁹ Hasonló a helyzet a német nyelvben is.

A művészetek bölcsőjénél a munka bábáskodott — ez is közismert megállapítása az esztétikatörténetnek. A művészet leválására a munkáról, a termelő munkatevékenységről csak viszonylag fejlett társadalmi körülmények között kerülhetett sor. Szigeti József helyesen mutatja ki, hogy a művészet a munka függvénye, s „függvénye az emberi tevékenységnek és végső soron az emberi munkának az esztétikum”.¹⁰ Közismert, hogy a fizikai munka a legszorosabb összefüggésben van a ritmussal a zenében és a versben egyaránt, ezt az összefüggést mutatta ki *Büchner* az „*Arbeit und Rhythmus*” c. könyvében is. Nem véletlen, hogy a művészetek első témáját is a munka adta meg. Ezért mondhatjuk, hogy a munka folyamatában keletkeztek és fejlődtek a specifikus emberi-esztétikai érzékek — a zene élvezetére alkalmas fül, a forma szépségét érzékelő szem stb. A munka folyamatában keletkező művészi érzék nélkül az ember sohasem ismerhette volna fel a természet és a társadalom szépségét. Ezért írtuk előbb, hogy a munka és a szépség közötti összefüggés új, az esztétika által erőteljesen előtérbe állított problémája voltaképpen régi keletkezési, az esztétika keletkezésekor jelentkezett alapprobléma.

Mégis új a munkaesztétika egész problematikája, s ez összefügg a munka jellegében bekövetkező változásokkal, amelyek fokozatosan feloldják azokat a megkötöttségeket, amelyek megakadályozták — és részben még ma is akadályozzák — a munka szépségének teljes kibontakozását.

A munka az ember elsőrendű életszükségletévé válik. De milyen munka játssza ezt a hallatlanul nagy jelentőségű és megtisztelő szerepet? A mai — vagy még inkább a tegnapi — munka-e, amelyet nemcsak az etimológiai elemzések mutatnak nehéznek, nem sok örömet szerzőnek? A munka örömeinek lehetőségeit a munka jellegének lényeges megváltozása hozza magával, s e változás teszi lehetővé a munka szépségének megjelenését.

A tegnapi munkával szemben a ma és még inkább a holnap munkája a szépség hordozója. Ez a munka — a holnap munkája — már mást jelent, mint amit ma a köztudatban munkánként értenek. A munka alkotóvá válása s ezzel összefüggésben a munka szépségének a kibontakozása összefügg a szellemi és fizikai munka összekapcsolódásával. Nemcsak a szellemi munka alkotó szépsége lehet a munkaesztétika tárgya, a jövő munkája nemcsak a

szellemi alkotás szépsége. Megvan a maga szépsége a fizikai munkának is, a fizikai munka alkotó természetének, amely a szocialista fejlődésben, a szellemi és fizikai munka összekapcsolódása perspektívájában már megjelenik, s a szépség kibontakozását nem akadályozzák a kizsákmányoló társadalmak termelési viszonyai. Főleg az a fizikai munka válik a szépség hordozójává, amely a jövőben egyre inkább elveszti önállóságát, s a szellemi munkával összefonódva a jövő munkatípusává alakul. A világ esztétikai megismeréséhez, szépségének elsajátításához az örömmel végzett, alkotó munka közelít. Ezért mondhatjuk, hogy a munka szépsége nem korlátozódik kizárólag a szellemi munkára, hanem a fizikai munkával is velejár, az alkotómunkának e sajátja.

A munka esztétikumának ezt az összetettséget gyakran félreértik, félreagrázzák, s művészek között is lehet találgatni a kézi munka, a nehéz testi munka „egzotikumával”. Sajnos, néhány művész és kritikus korunk emberének ábrázolása során főleg csak a nem gépesített, nehéz testi munkát eszményíti, s ez torzítólag hat a mai valóság művészi látására is. Ebben a „romantikus” felfogásban a munka az archaikus s a mai korban egyre inkább „atavisztikus” formáival azonosul, s ez elzárja a kilátást a munka új formáiban rejlő szépség feltárulása előtt is. Az ilyen munkafolyamatot ábrázoló művészeket gyakran nem is a munkát végző emberek, hanem a nehéz fizikai erőfeszítés folyamatai érdeklik. Joggal írja *Kogan* az ilyen művészekről, hogy: „Csak a kétkézi munka szépségét megénekelni, megelégedve a gépesített és automatizált munka szépségéről — annyi, mint hogyha a vásznon csak a múlt kövületeit ábrázolnánk.”¹¹ A nehéz fizikai munkának is vannak szépségei. De mennyivel több szépséget lehet találni a mai, a holnap munkában, a technika fejlesztése, az automatizálás nyomán egyre magasabbrendűvé emelkedő, egyre több szellemi tartalommal telítődő munkában! Meg kell találnunk a modern munka romantikáját, s túl kell lépünk a munka szépsége szűk körű felfogásán. Az automatizálás, a technikai fejlesztés, a komplex gépesítés fokozzák a munkafolyamat szépségét, az alkotás, a termelő munka szépségét.

A munkaesztétika a fejlődésben egyre inkább a technikai fejlesztés nyomán kialakuló munkára orientálódik. Nemrégiben jelent meg a Szovjetunióban a munkaesztétika problémáival foglalkozó folyóirat, a „*Technikai Esztétika*” első száma, mely az ipari formatervezés, a munkahely eszté-

⁹ Vö. *Kogan*: Id. mű 19. o.

¹⁰ *Szigeti*: Id. mű 139. o.

¹¹ *Kogan*: Id. cikk.

tikai kérdéseivel, valamint a munkaesztétika nevelő szerepével foglalkozik.

A kibontakozó műszaki esztétikai, munkaesztétikai és a hasonló kutatások abból a szükségszerűségből fakadnak, hogy az ember a termelési folyamatban úgy végzi a munkáját, hogy egyben a „szépség törvényszerűségei szerint is termel”.¹² A szépség törvényszerűségei szerinti termelés a kapitalizmusban csak tendenciáiban jelenhet meg, az összes szükséges feltételeit csak a szocialista fejlődés adhatja meg. Csak ez a társadalom teremt olyan új helyzetet, amelyben „a szépség az élő munkában, vagyis az emberi viszonylatokban éppúgy megjelenik, mint az élő természetben”.¹³

A szépség törvényszerűségei szerint is termelő munkás életében már természetessé válik az az összefüggés, amely a munkaalkotás-szépség között húzódik. Ezt az összefüggést a szellemi és fizikai munka összefonódása alapozza meg, váltja ki; a szellemi és fizikai munka együtt fejezi ki a munka szépségét, vonzó, örömteli jellegét. Mindezek alapján mondhatjuk, hogy a munka legbensőbb lényegéhez hozzá tartozik esztétikai meghatározottsága, s egyben az egész esztétika fejlődését megalapozó lényege is.

Az ember keresi és megtalálja az emberi élet e fontos szektorában is az esztétikumot, a munka szépségét — a munkavégzés, a tevékenység hozzájárul az ember esztétikai igényeinek kielégítéséhez. A munka szépségének a feltárulása megalapozza az esztétika fejlődését, s a modern technikai haladás alapján kibontakozó újfajta munka alapozza meg az esztétika új ágát, a munkaesztétikát, a műszaki esztétikát is. Az esztétika ma már keresi, mit jelent az esztétikum a munkában. Kogan a munkában az esztétikának három momentumát különbözteti meg. Mindezekelőtt kiemeli magának a *munkafolyamatnak az esztétikai értékét* mint az ember szellemi és fizikai erőinek játékát, mint alkotást a munka folyamatában, a művészi összefüggését a mesterséggel. Az esztétikai másodsor azt a törekvést fejezi ki, hogy a munka folyamatában *szép, esztétikailag is értékes termékeket* hozunk létre. (Itt a szerző mindenekelőtt a széles körű fogyasztásra szánt javak termelésére utal.) Mindehhez kapcsolódik harmadiknak a *munkafeltételek társadalmi méretű szépsége*, s ennek összefüggése a „társadalmi viszonyok szépségével” a termelésben, valamint a szorosabb értelemben vett, konkrét munkafeltételek szépsége is ide értendő.¹⁴ Ter-

mészetesen a munkafeltételek szépsége a legszorosabban összefügg a termelési kultúrának a fejlesztésével, s beletorkollik az egészséges munkafeltételekre irányuló követelmények rendszerébe. A munkaesztétikának ez az oldala kapcsolódik a munkapszichológiához, erre a kapcsolatra Tugarinov is utal: „A munkafolyamatok... pszichológiája bebizonyította, hogy az üzemi helyiségek, gépek stb. megvilágítása és színezése jelentékenyen befolyásolja a munka termelékenységét, a munkások fáradékony-ságát, a tisztaságot stb.”¹⁵

Ezzel a gondolattal azonban már az esztétika új ágának nagy *társadalmi jelentőségét* is kifejeztük. A munkaesztétika ugyanis nemcsak az ember *esztétikai nevelésének* fontos, s egyre növekvő jelentőségű eszköze, hanem egyben az élet más területein is elősegítője az esztétikum feltárásának, mert hiszen a munka esztétikumának felismerése hatékonyan hozzájárul az esztétikum felismeréséhez és élvezetéhez a művészetben, irodalomban is. A munkaesztétika ugyanakkor nemcsak hatást gyakorol a *gyakorlati-termelési tevékenységre* — például az ipari formatervezésnek a segítségével —, hanem közvetlenül is bekapcsolódik a munkatevékenységbe, a termelésbe, átalakítja a munkát, s a termelés folyamatával együtt a terméket is megváltoztatja. Az esztétika eredményei így a termelőerők fejlődésének legközvetlenebb elemeivé válhatnak (pl. ipari formatervezés), dokumentálva, hogy a társadalomtudományok is válhatnak közvetlen termelőerővé. Ennek nemcsak elméleti jelentősége igen nagy, hanem gyakorlati haszna is felmérhetetlen. (Remélhetőleg a munkaesztétika fejlődésével mérhetőek is lesznek ezek a hasznok, ha nem is minden vonatkozásban. A dolgozó tömegeket esztétikai örömhöz elvezetni, ez a termelés közvetlen eredményén túl további nagy eredménye a fejlődésnek.) A tömegek esztétikai ízlését a termelt javak szépségével is lehet formálni, s így a munka esztétikuma közvetve is érvényesül.

A munka alkotó örömben jelentkező szépségtartalma ily módon sokrétűen érvényesül, emberformáló jelentősége igen nagy, s fontos eszköze az ember sokoldalú, harmonikus fejlődésének. Ennek figyelembevétele, illetve tudatos felhasználása nélkül a jövő kommunista társadalma emberének nevelése elképzelhetetlen. A sokoldalú emberi életéhez a technikai-természettudományos ismeretek növekvő szerepe mellett, ehhez a legszorosabban kapcsolódva így segít hozzá a munkaesztétika.

Fukász György

¹² Vö. H. Plavius: A pozitív hős szerepe a szocialista realizmusban és a munka jellege. Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1963/8. sz.; Plavius idézi Marx gondolatát.

¹³ Sz. G. Sztrumilin: A kommunizmus és a termelés esztétikája. Voproszi Ekonomiki, 1963/2. sz.

¹⁴ Vö. Kogan: Id. mű 22–23., 69. és 70. o.

¹⁵ Tugarinov: Id. cikk.

Dicke munkája — bár merít a polgári Marx-kutatás újabb eredményeiből — a marxizmus bírálatának azon a régi vonalán halad, amellyel Marx és Engels már a *Kommunista kiáltványban* leszámoltak: A kommunizmus a személyiség, az egyéniség teljes megszüntetése, feloldása a közösségben. — Mégis érdemes foglalkozni a szerző nézeteinek ismertetésével és bírálatával, mert fenti általános tételét egy eddig meglehetősen elhanyagolt kérdés vizsgálata-n keresztül kísérli meg bizonyítani.

A személyi kultusz korszakában a konkrét filozófiatörténeti elemzést gyakran a marxizmus klasszikusaiból vett idézetekkel pótolták. A klasszikusok kijelentései, elvesztvén összefüggésüket a tudományos kutatómunka eleven folyamatával, dogmákká merevültek, értelmük, jelentésük eltorzult. Ilyen sorsra jutott Engelsnek az a felfogása is, mely szerint Hegel materialista meghaladásának felemássága Feuerbachnál abból ered, hogy nem volt képes egy, a XVIII. századi mechanikus materializmuson túlemelkedő dialektikus materializmust kialakítani, hogy Feuerbachnál teljesen eltűnik a társadalmi problematikának az a gazdagsága, amely Hegelnél megtalálható volt. Ez az engelsi jellemzés csak akkor mutatja meg igazi tartalmát, termékenységet, ha nem Feuerbach filozófiája leírásának tekintjük, ha nem Feuerbach filozófiájának konkrét elemzését akarjuk vele helyettesíteni, hanem kiindulva Feuerbach problémafelvetéseiből, az engelsi útmutatásokat követve kimutatjuk e problémák megoldásának sikertelenségét, a sikertelenség okait. Feuerbach tí. nem egyszerűen egy XVIII. századi materialista a XIX. században, hanem a Hegel által felvetett problémák materialista megoldását keresve jutott el, esett vissza egy a XVIII. századi materializmushoz hasonló eredményhez. — És éppen ebben a vonatkozásban figyelemre méltó Dicke könyve. A szerző egész gondolatmenetének alapja az, hogy Feuerbachot nem lehet egyszerűen egy, a hegeli idealizmussal szembe forduló materialistának tekinteni, a szerző állandóan hangsúlyozza, hogy ki kell mutatni a problémák, a kérdésfeltevések folytonosságát Hegel és Feuerbach, illetve Marx között.

Túl a feladatmegjelölés jogosultságán, abban is egyet lehet érteni Dickével, hogy ezt a folyamatosságot, a problémáknak ezt a folyamatosságát abban az irányban kere-

si, hogy mind Feuerbachnál, mind Hegelnél a szubjektum és objektum viszonyára vonatkozó kérdés megoldásának döntő mozzanata a szubjektumok egymáshoz való viszonyának kidolgozása. Hegelnél ez úgy jelentkezik, hogy a szellemnek az *abszolút szellem*, a szubjektum és objektum azonossága felé való fejlődésének fontos lépcsőfoka az Én és Te, az egyén és társadalom viszonyának kidolgozása, az egyén és társadalom azonosságának elérése. (Dicke könyvének címe egyébként *ezekre* a vonatkozásokra utal, a cím önmagában félreérthető, logikai, dialektikus-logikai témát sejtet.) S Feuerbach sem egyszerűen a szubjektum és objektum azonosságának idealista tételét bírálja, hanem az egyén és társadalom viszonyának kérdésére is materialista választ keres.

Hegelnél, szemben a problémának a kanti és elsősorban a fichtei filozófiára jellemző megoldásával, az egyén és társadalom azonossága nem absztrakt azonosság, csak-azonosság, hanem konkrét azonosság, „azonosság és nemazonosság azonossága”. Ennek megalapozását — végső soron — Hegel dualista emberfelfogásában találjuk meg: Az ember mint anyagi-testi lény szükségképpen individuális, mint szellemi, tudattal rendelkező lény — nembeli lény, a szellemi általánosság szférájába emelkedhet. Hegel szerint ugyanis annak felismerése, hogy az individuális, anyagi létezés csak a szellemi, általános létezés máslete, elidegenedése, egyenlő ennek az elidegenedésnek a megszüntetésével. De ez a megszüntetés, mint Hegelnél mindig, egyben megőrzés is, nem jelenti az anyagi létezés teljes megszüntetését, feloldását. Ez azután szorosan összefügg a fichtei idealizmus hegeli bírálatával, Hegel utópiaellenességével, „realizmusával”, s — végső soron — politikai nézeteivel is. Azt mondhatjuk — természetesen erősen leegyszerűsítve az itt adódó bonyolult összefüggéseket —, hogy Hegel, mivel egyén és nem abszolút és ellentmondás nélküli egységnek megvalósulását lehetetlennek tartja a valóságos földi társadalomban, szükségképpen kielégítőnek találja azt a társadalmat, amelyben legalább a szellem szintjén létrejöhet ez az egység, legyen ez a társadalom egyébként mégoly ellentmondásos is. Feuerbach mármint túl akar lépni a hegeli dualizmuson, s ennek társadalomelméleti, politikai konzekvenciáin is. Egy egységes, materialista emberfelfogást hirdet a test és szellem dualizmusával, egyén és nem földi azonosságának kispolgári utópiáját Hegel „realizmusával” szemben.

¹ Gerd Dicke: Der Identitätsgedanke bei Feuerbach und Marx. Köln-Opladen, 1960. 210 o.

Dicke — közvetlenül Marx és Engels Feuerbach-elemzéseire támaszkodva — kimutatja, hogy Feuerbachnál, különösen az ember, a társadalom vonatkozásában felemás, következetlen a materializmus kiépítése. Ezt a tényt azonban — szemben a marxista értékeléssel — alapvetően pozitívnak tekinti, bár világosan látja, hogy éppen ez a felemáság az oka annak, hogy Feuerbachnak nem sikerült egységes, nagy filozófiai elméletet kiépítenie. A szerzőnek ugyanis az az álláspontja, hogy egy következetes materializmus alapján ember és természet, egyén és közösség vonatkozásában nem lehet egy konkrét azonosság-felfogást kidolgozni, nem lehet kimutatni az „azonosság és nemazonosság azonosságát”, egy következetes materialista az absztrakt azonosság, a csak-azonosság álláspontján áll. Feuerbachnál tehát — materializmusának következetlensége miatt — még lehet beszélni konkrét azonosságról, Marxnál azonban már nem. Marx filozófiájára az absztrakt csak-azonosság jellemző Dicke szerint, s e tekintetben különösen fontos számára, hogy ezt az egyén és társadalom viszonyának marxi felfogására vonatkozóan is kimutassa, bizonyítsa. E „bizonyítás” jellegét és értékét jól mutatja, hogy miképp bántik el Dicke Marx műveinek azon helyeivel, amelyek ellentmondanak koncepciójának: „Érdekes, ... hogy ... felmerül az abszolút azonosságban (társadalom) a megmaradt nem-azonosság egy gyenge maradványa. Jóllehet minden cselekvés társadalmi, Marx mégis megkülönböztet egy közvetlen és és egy csak közvetetten közösségi cselekvést, aszerint, hogy az emberek közösen vagy egyénileg tevékenykednek-e. De mert az anyagi alap, a Marx számára egyedül döntő valóság, a cselekvés mindkét fajtájánál csak társadalmi, ennek a megkülönböztetésnek nincs ontológiai jelentősége.” (166. o.)

A bizonyítás pozitív oldala természetesen Feuerbach érzékiség-koncepciójához, illetve a feuerbachi érzékiség-kultusznak a fiatal Marxra tett hatását tükröző szövegrészekhez, a *Német ideológiának* a munkamegosztás megszűnésére vonatkozó helyeihez stb. kapcsolódik. Kétségtelen, hogy Feuerbach érzékiség-kultuszában vannak olyan mozzanatok, amelyek megfelelnek az egyén és nem absztrakt azonosságáról

szóló Dicke-féle interpretációnak. Kétségtelen, hogy Feuerbachnak ebben a vonatkozásban is volt bizonyos — bár a szerző által erősen túlbecsült — hatása Marxra. A *Német ideológia* és más korai Marx-művek valóban tartalmaznak olyan fejtegetéseket, amelyek szintén interpretálhatók ebben az értelemben. Dicke azonban egyáltalán nincs tekintettel Marx nézeteinek fejlődésére. Még a hasonló tendenciájú polgári marxológusoknál is szokatlan az a módszer, amelyet alkalmaz. Egyszerűen bizonyítottnak tekinti azt a tételt, hogy a korai művekkel lezárul Marx filozófiai fejlődése, s a korai periódusban keletkezett művek jellemzését minden további nélkül érvényesnek tekinti az egész életműre, illetve minden megjegyzés nélkül egymás mellé sorakoztat olyan, többnyire az eredeti összefüggésükből kiszakított idézeteket, amelyeket néha évtizedek választanak el egymástól.

Úgy gondoljuk, hogy mivel a polgári marxológiának egyik legelterjedtebb eljárása a fiatal és az érett Marx közötti különbségek elmosása, s maga Dicke e tekintetben semmi újat nem hoz, nem szükséges külön kitérnünk ennek a felfogásnak a cáfolatára. A bírált munka szempontjából sokkal fontosabb, hogy a szerző alapvető célját, annak bebizonyítását, hogy a kommunizmus elmélete az egyéniség tagadását, az egyéniség teljes alárendelődését jelenti, azoknál a fiatal Marxnál megtalálható gondolatmeneteknél sem érheti el, amelyekre többkevesebb joggal alkalmazható az egyén és társadalom absztrakt azonosságára vonatkozó interpretáció. Elég csak a legismertebb, legvilágosabb helyre, a *Német ideológiának* a munkamegosztás megszűnéséről szóló gondolatmenetére hivatkozni, hogy világossá váljék: A fiatal Marxnál az egyén és társadalom absztrakt azonossága — amennyiben bizonyos gondolatmenetekkel kapcsolatban lehet ilyen interpretációt alkalmazni — éppen az ellenkezőjét jelenti annak, amit Dicke állít. Nem az individualitás teljes megszűnését, hanem éppen az egyén sokoldalú kibontakozását tárgyalják ezek a fejtegetések, azt, hogy a kommunizmusban az egyéneket *teljesen és aktuálisan* elsajátítják a társadalom által létrehozott egész anyagi és szellemi gazdagságot.

Bence György

Hegel nyelvfilozófiája¹

Hegel nyelvfilozófiáját tudásunk szerint Henri Lauener doktori disszertációja előtt nem választotta önálló tárgyként hosszabb lélegzetű filozófiai mű. Ennek fő oka nyilvánvalóan az, hogy Hegel maga sem írt összefüggő nyelvfilozófiát. Ez azonban — s Lauener könyve meggyőző érv emellett — nem jelenti azt, hogy Hegel a nyelv szerepét és problematikáját lebecsülte volna (mint Th. Litt is Hegel szemére veti), sem pedig mondanivalójának hiányát e problematikáról.

Lauener munkája elsősorban éppen azért jelentős, mert felhívja a figyelmet a hegeli filozófia e viszonylag elhanyagolt területére, és összefoglalja a rá vonatkozó anyagot.

A szerző kiinduló megállapítása Th. Litt-tel ellentétben az, hogy Hegel egész filozófiája szempontjából kivételes fontosságot tulajdonít a nyelvnek, s így voltaképpen épp úgy nem tárgyalhatja mint rendszere önálló részét, ahogyan nem teheti ezt a dialektikával sem — mindkettő egyaránt mintegy közege a filozófiai gondolkodásnak. A nyelvnek ugyan megvan a maga pontosan meghatározható — mert szükségzerű — rendszertani helye Hegelnél: a tudat fejlődésének *egyik* szükségzerű fokaként lép eléink. Ez a fok azonban éppen azt a jelentést tartalmazza, hogy megszünteti önmagát mint a rendszer bármely adott részéhez köthető kategóriát: nemcsak az utána következő többi kategória, hanem valamennyi megelőző számára is előfeltételnek bizonyul. Mert a nyelv a fogalmi gondolkodás létrejöttének előfeltétele, nélküle nincs filozófia. Lauener szerint a hegeli rendszer egy meghatározott fejlődési fokának ez az értelmezése egészen megfelel a sajátos hegeli dialektikának, amelyben nincs abszolút kezdet és vég.

Lauener a nyelv rendszerbeli szerepének meghatározása céljából először az *Enciklopédiát* teszi vizsgálat tárgyává. Ez a mű valóban Hegel legfontosabb nyelvfilozófiai nézeteit tartalmazza. Benne a nyelv az egyéni tudat, az intelligencia teoretikus képességeinek kialakulási folyamatában lép eléink, tehát a *pszichológia* területén — a szemlélet és a gondolkodás között középső helyet elfoglaló *képzet* egyik szükségzerű fejlődési fokaként.

A továbbiakban természetesen nem követhetjük Lauener gondolatmenetét pontról pontra, csak arról teszünk emlí-

tést, ami Hegel nyelvfilozófiai koncepciójának fő vonalához tartozik.

A képzet fokán közelebbről a *képzelőerő* lényeges tárgyunk szempontjából. A *képzelőerő* először a képzetek asszociációját hozza létre (ez Hegelnél azt jelenti, hogy az intelligencia mint absztrakt általános forma a képzetek alárendelő elve), majd a képzetek ily módon létrejött készlete felett szubjektív hatalommá, „szimbolizáló, allegorizáló vagy költői *képzelőerővé*” lesz, végül a szubjektum tartalmának külső, objektív létezését ad azáltal, hogy a nyelvi jelet mint a tudattartalom kifejezésének legtökéletesebb eszközt létrehozza. Ezzel átmegy az *emlékezetnek* egy speciális magasrendű formájába (Gedächtnis, megkülönböztetendő az Erinnerung-tól, amely képekben való, mintegy szubjektív emlékezés — elsősorban saját élményre), amelynek csak a jelekkel van dolga, s így előkészíti a gondolkodás számára a talajt.

„Tulajdonképpen” célkitűzését Lauener abban jelöli meg, hogy ennek a folyamatnak a nyelv szempontjából legfontosabb szakaszát nyomon kövesse, azaz bemutassa azt a fejlődést, „amely a szubjektívtól a tulajdonképpeni szemléletességen át (amely a jelek által valósul meg) a mechanikus emlékezetben létrejövő tökéletes kifejezésig halad”. (9. o.) Ezzel a szerző Hegel egyik nagyon pozitív nyelvfilozófiai gondolatát ragadta meg: a nyelvben mint valami szűrőben fennakad a csak szubjektív, és az fejeződik ki, ami objektív, általános. Hegel ezt már az Enciklopédia „Előleges fogalmában” kifejti: „Amit csak *vélek* (*meine*), az *enyém* (*ist mein*), reám mint e különös egyénre tartozik; ha azonban a nyelv csak az általánost fejezi ki, akkor nem tudom megmondani, amit csak *vélek*.” (20. §.)

A benső szubjektív tudattartalom nyelv által megvalósuló objektívációjának Hegel két döntő csomópontját jelöli meg. Az egyik: a szimbólumoktól a nyelvi jelekhez való átmenet, a másik: a név és jelentés kapcsolatának megszilárdulása a „névmegtartó emlékezet” fokán.

Hegel hangsúlyozza, hogy a szimbólumalkotó *képzelőerő* fokán a tudattartalom szemléletessége csak szubjektív, a szimbólum ugyanis még csak olyan szemlélet, amelynek saját meghatározottsága is többé-kevésbé tartalmul szolgál, így nem lehet a szubjektum objektívációjának adekvát eszköze. A külső szemléletnek jelle kell lefokozódnia, önálló tartalmának meg kell szűnnie, hogy ily módon alkalmassá váljék egy

¹ Henri Lauener: Die Sprache in der Philosophie Hegels mit besonderer Berücksichtigung der Ästhetik (Diss. Univ. Ber. Bern 1982. 79 o.) c. könyve alapján.

tőle teljesen idegen tartalom, a jelentés befogadására. A jelnél a szemlélet saját tartalma és az, aminek jelölésére szolgál, teljesen elválnak egymástól, így az intelligencia a jelnek mint szemléletnek alkalmazásakor sokkal szabadabban és önállóbban jár el, mint amikor csak szimbólumokban fejezi ki magát. — Ezzel rendelkezésre áll az eszköz, amely képes arra, hogy külső, érzéki létezés adjon a tudat tartalmainak: a nyelvi jelek rendszere, a nyelv.

A jelalkotó képzelőerő fokán végbe-
menő fejlődés legfontosabb eredménye: bizonyos jelcsoportok és jelentések kapcsolatának, azaz *nevek* alkotásának lehetősége. Ezek a kapcsolatok azonban először esetlegesek, csak a „névmegtartó emlékezet” fokán válnak általánossá és jutnak érvényességhez. Ezzel egyben objektív kapcsolatokká lesznek.

Lauener nem foglalkozik a következő problémával, amelynek felvázolását mi szükségesnek tartjuk. Hegelnek az a megállapítása, hogy a név általánosan és érvényesen képviseli a névmegtartó emlékezet-től kezdődően az egész Gedächtnis fokán a jelentést, kulcsfontosságú a nyelv szubjektivitást megszüntő és a gondolkodás objektív voltának megragadásához. De teljes jelentőségében nem érthető meg pusztán a „Pszichológia” rész elemzéséből, mert az általánosság és az érvényesség fogalma az előző, fenomenológiai fokon nyer az Enciklopédiában megvilágítást. Általános itt az, ami nem csupán egyes öntudat számára bír érvényességgel, hanem társadalmilag érvényes, az elismertséget folyó harcban — uralom és szolgaság viszonya (1) — jött létre, és végül a szolgá munkájának társadalmi tartalmában realizálódott. Tehát objektív, általános: ami társadalmilag elismert, érvényes. A nyelvben csak ez fejződhet ki, nem pedig az, ami pusztán a „különös egyénre tartozik”.

Mindenesetre zavarja a megértést, s némileg absztrakttá teszi a nyelv kategóriájának Hegel általi levezetését, hogy ahol ez a kategória fellép — a pszichológia területén — nem esik szó a társadalmi tényezők szerepéről. Véleményünk szerint a nyelv keletkezésében és funkcióinak kialakulásában közrejátszó társadalmi tényezők szerepének problémája nincs kielégítően megoldva azzal, hogy ezen a szinten a társadalmi tartalom már előfeltételezett, s így közvetetten jelen van. (A nyelv társadalmi tényezőkkel való közvetlen összefüggését Hegel, mint később látni fogjuk, első jelentős művében, *A szellem fenomenológiájában* érinti néhány ponton.)

Azzal, hogy a szubjektív tartalmat objektív és általános módon fejezi ki, s így a kölcsönös megértést lehetővé teszi — a

nyelv közvetlenül a *gondolkodást* megelőző lépcsőfoknak bizonyul. Lauener helyesen nagy súlyt helyez a hegeli koncepció tárgyalásakor a nyelv és a gondolkodás dialektikus kölcsönhatásának bemutatására.

A „névmegtartó emlékezet” fokán, ahol a jelcsoportok és jelentésük kapcsolata számos ismétlés következtében megszilárdul, állandósul — válnak igazán alkalmassá a nevek a tudattartalmak kifejezésére. Azzal, hogy a „reprodukáló emlékezet” a nevekben már a dolgot ismeri fel, mindenféle szemlélet vagy kép nélkül, nyilvánvalóvá lesz a nevek egyedülálló jelentősége. Fordulópontot jelentenek az intelligencia fejlődésében, mivel magát a gondolkodást teszik lehetővé. „A nevekben van hogy gondolkodunk!” — szögezi le Hegel, hiszen például „Ennél a névvel: oroszán — nincs szükségünk az állat szemléletére, még képre sem róla, hanem a név, miután megértjük, maga a képszerűség nélküli egyszerű képzet.” (Enciklopédia, 462. §.) Ezzel a Gedächtnis egész szintje átmenetet képez a gondolkodáshoz. Legmagasabb képessége a „mechanikus emlékezet” birtokában már arra is képesek vagyunk, hogy neveket jelentésük figyelembevételével nélkül kapcsoljunk össze, és e kapcsolatokat emlékezetünkben megtartsuk. A „mechanikus emlékezet” így a nyelv használatának mintegy begyakorlását teszi lehetővé, ami szükségszerű lépés a fogalmi gondolkodás előkészítésében; de még nem a fogalmi gondolkodás: „csak külsőleges mód, egyoldalú mozzanata a gondolkodás egzisztenciájának”, ahol a jelentés és név egyesítésének kell még végbemennie utolsó feltételként a gondolkodás létrejöttéhez. A nyelv kialakulása is ezzel fejeződik csak be, hiszen a *nyelv a gondolat létezése* — ez a legjelentősebb megállapítás, amely a hegeli koncepcióból következik.

A nyelv anyagát és formáját illetően Lauener a következőket emeli ki. Hegel tiltakozik az ellen, hogy a nyelv anyagának — amely fizikai-fiziológiai eredetű —, azaz az egyes ajak-szájpadlás-nyelvmozgásoknak, magán- és mássalhangzóknak saját jelentést tulajdonítsunk, hiszen ez a hangjel-szerepének meg nem értését jelentené. A nyelv gazdagsága nem abban van, hogy a természet hangjait utánozza, a tudat tartalmait kell kifejeznie. Ezért fejlettebb nyelvben kevesebb hangutánzás található. A nyelv formája az értelem műve. Hegel itt átveszi Humboldt nézeteit a nyelvtanról. Lauener véleménye szerint Hegel nem foglalkozik elég behatóan a nyelvtan problematikájával.

Hegel a hangnyelv egyedüli adekvát írásbeli megfelelőjének a betűírást tartja,

és erről az álláspontjáról elveti a leibnizi hieroglif-írást. Lauener rámutat az elvetés további indoklásának néhány rendkívül pozitív mozzanatára. Gondolatmenete a következő. Hegel szerint Leibniz tévedett, ha azt hitte, hogy a képzetek visszavezethetők egyszerű logikai meghatározottságokra, anélkül, hogy az érzéki jegyeket közvetlenül analizálnánk. Miközben Hegel fellép a leibnizi szimbolikus nyelv ellen, bármiféle logikai kalkulusnak a filozófiában való alkalmazása ellen van, mert szerinte a filozófiában nincsenek olyan problémák, amelyek csupaszon, a nyelvi kifejezésen kívül esnének. Az emberi nyelvvel szemben vonakodik bármiféle formalizmust előnyben részesíteni, mert ezek képtelenek a valóság megragadására.

Lauener végül kiemeli, hogy az Enciklopédiában a nyelv Hegel számára első-sorban közvetítőként lép fel. A szerző meg lehetőségen absztrakt megfogalmazásában: „A nyelv nem pusztá jelrendszer, hanem az értelem létezése, a világ bensővé és egyben az én külsővé válását jelenti, közvetítés a természet és a logosz között, és csak ez a közvetítés van.” (10. o.) Hogy ezt a közvetítést a nyelv tulajdonképpeni, fontosabb, mert az emberek közti közvetítő szerepe teszi lehetővé, s hogy erre az Enciklopédiában nem történik közvetlen utalás — Lauener nem tartja szükségesnek megemlíteni. Szerintünk azonban ebben a (fentebb már említett értelemben) absztrakt tárgyalásmódban a hegeli nyelvfilozófia egyik lényeges hiányosságát kell látni.

Konkrét társadalmi összefüggésekben Hegel A szellem fenomenológiájában mutatja be a nyelvet. Véleményünk szerint ez a mű éppen ebből a szempontból érdekes a hegeli nyelvfilozófia tanulmányozásakor. A nyelv eredetéről és mibenlétéről ugyanis itt még nem esik szó. Hegel nyelvfilozófiájának valamennyi fontos tételét az Enciklopédiában fejti ki. A nyelv A szellem fenomenológiájában minden esetben természetesen adott tényezőként jelenik meg, eleven, társadalmilag ható tényezőként. „A nyelv ... közvetítés a természet és a logosz között” — állapította meg Lauener az Enciklopédia elemzése után. A szellem fenomenológiájával kapcsolatos összefoglaló megjegyzései jóval konkrétabban hangzanak; a nyelv „szükségszerű közvetítőként a tudatok közösségét hozza létre a beszédben” (29. o.), a nyelvben a fejlődés valamennyi szakaszán „az individuális vagy egyedi magáért valóvá lesz, és miközben a különböző én-eket összeköti, eszköze az általános, kölcsönös elismerésnek, amely a maga részéről az abszolút tudás médiuma” (30. o.).

Nem tartjuk szükségesnek, hogy — mint Lauener teszi — A szellem fenomenológiájának valamennyi helyével foglalkozzunk, ahol Hegel említést tesz a nyelvről, csak azokat tárgyaljuk, amelyekből a nyelv és társadalom közvetlen összefüggésének hegeli szemléletére leginkább derül fény. Ez egyben tárgyalásunk szempontját is megadja.

Mindenekelőtt: nem értünk egyet Lauenernek azzal a tételével, hogy „A szellem fenomenológiájában a nyelvnek is meghatározott fejlődése megy végbe: A szellem fenomenológiájának minden lépcsőfoka a kimondhatatlant cáfolja, és egyben megmutatja, hogyan tökéletesedik a fejlődésben a nyelvi kifejezés.” (33. o.) Legmagasabb fokát az abszolút tudás a filozófia szintjén éri el, ahol is a létet fogalmakban kell kifejeznie — így Lauener. Véleményünk szerint nem a nyelvi kifejezés, hanem a nyelvileg kifejezendő (a fenomenológiai alakok) fejlődéséről van szó.

A „megfigyelő ész” fiziognómiával és koponyatannal foglalkozó fejezete bizonyítja, mennyire konkrét formában jelentkezik Hegel számára a nyelv és társadalom, sőt a nyelv és munka összefüggése A szellem fenomenológiájában. Ebben a fejezetben a nyelv és a munka mindenütt mint az egyén mások számára való megnyilatkozásának, kifejeződésének egyenértékű eszköze jelenik meg. Az individuum belsejének párhuzamos kifejezői tehát, kölcsönhatásukra nem történik utalás. Annak megfelelően pedig, hogy A szellem fenomenológiájának ez a része még csak átmenetet képez a szubjektív egyéni tudat álláspontjáról az objektív társadalmi tudathoz, az egyén e párhuzamos, nyelv és munka általi kifejeződése: mások számára van ugyan, tehát egy körvonalaiiban most bontakozó társadalmi szféra számára, de az egyén tette és beszéde itt még nem mint egyben mindenki tette és beszéde jelenik meg, mint később az objektív szellem különböző területein. Egy még csak kezdődő társadalmiság tehát az, ami tárgyi korlátot szab Hegel számára a munka-nyelv-társadalom kapcsolatának megragadásában. És van még egy ilyen tárgyi korlát. A most vizsgált fejezet programja ugyanis — mint e fejezet címe mutatja —: „Az öntudat közvetlen valóságára való vonatkozásának megfigyelése”, azaz a bensőnek még csak az emberi tette külsejében való megnyilatkozásának bemutatása. Hegel ugyan kimondja: „Nyelv és munka olyan megnyilatkozások, amelyekben az egyén már nem magánvalósága szerint tartalmazza és bírja magát, hanem a belsőt egészen magán kívül juttatja és másnak szolgáltatja ki” (A szellem fenomenológiája,

162. o.), de hozzátesszi: ezzel már túl is ment a címben megjelölt tárgyán, amely szerint a tudattartalom nyelvi és munka általi kifejeződésének csak szervi lehetőségeit, a kezét és a nyelvet (mint a beszéd szervét) kell tárgyalnia. E szervek a belső és az igazi külső (a külvilág) között csak középfogalmul szolgálnak. — Sajnos az objektív szellem területén, ahol e két tárgyi korlát nem áll fenn, Hegel sehol sem foglalkozik együtt a nyelv és a munka problematikájával. (Ebből a tényből azonban természetesen nem vonhatunk le semmiféle következtetést, hiszen A szellem fenomenológiája sajátos tárgyának kidolgozásában erre nem is volt szüksége.)

A nyelv a legjelentősebb helyet a fenomenológiai fejlődés folyamatában „A műveltség valóságbirodalmában” kapja: a személyes én elidegenedésének hordozójává lesz, s így szerephez jut az itt ábrázolt történelmi-társadalmi fordulat (az abszolút monarchia létrejötte és elpolgárijásodása) megvalósulásában. Lauener egyenesen úgy mutatja be a nyelv itteni szerepét, mintha elsődleges volna más tényezőkhöz szemben. Ez az értelmezés azonban konstruáltabbá teszi A szellem fenomenológiáját, mint amilyen az a valóságban.

Valójában Hegel helyesen jelöli ki a nyelv helyét „A műveltség valóságbirodalmában” végbemenő történelmi-társadalmi fejlődésben, amikor a (feudális) államhatalom és a gazdagság harcát tekinti e fejlődés elsődleges hajtóerejének. Egyedül ezen a talajon következhet be a személyes énné „mint olyannak” kiemelkedése és elidegenedése, és pedig „a tudatba visszatérő” módon, amely elidegenedésről Hegel azt mondja, hogy „csakis a nyelvben történik”.

Ez a folyamat voltaképpen az egyéniség keletkezésének folyamata, amelynek során a személyes én tehát kezdi felismerni elidegenedett voltát. (Korábban közvetlenül azonosnak érezte magát a közösséggel — görögség —, majd azt képzelte, hogy az államhatalmat mint általános és lényeges akaratot önként szolgálja — feudalizmus.) Elidegenedett voltának felismerése azonban kezdetben egészen absztrakt, ami a többi között abban az igényében nyilvánul meg, hogy egyéniségét mint olyantartsák fontosnak. A felvilágosodás fogja később a személyes énné ezt a hiúságát megszüntetni.

Az egyéniség éppen mivel még absztrakt, nyer legadekvátabb módon a nyelvben létezést. „Az én mint ez a tiszta én egyébként nem létezik” — állapítja meg Hegel. (A cselekedetben ugyanis sokkal inkább társadalmiságát dokumentálja.)

Lauener helyesen jellemzi a nyelvnek azt a funkcióját, amellyel itt az elvont szubjektumnak általános létezést ad: (a tudat) „Éppen úgy egy általános én-t mond ki, ha az egyest akarja kimondani, mert azt mondja csak, amit minden más én is mond: miközben kifejezi magát, egyben elidegeníti magát, objektív lesz, és egy egyestől egy általános öntudatba csap át.” (23. o.) Ezt az átsapást Hegel szó szerint így fogalmazza meg: „Az ént, amely kimondja magát, *meghallják*; ragály, amelyben közvetlenül átment az egységbe azokkal, akik számára létezik, és általános öntudat.” (A szellem fenomenológiája, 261. o.) Ezzel konkrét módon előttünk van a nyelv társadalmi közvetítő szerepe, a nyelv mint a gondolatcsere eszköze. Egyben világos saját fenomenológiai szerepe is az adott fokon. Voltaképpen szoltunk már erről a szerepről, amikor az egyéniség keletkezésének problematikáját érintettük. Most ehhez hozzátesszük még, hogy a nyelv azáltal, hogy létezést ad a személyes énné, egyfajta *tárgyiasságot* ad neki, „amely már az én igaz természetét foglalja magában”, azaz kezdeté az azonos szubjektum-objektum keletkezési folyamatának, amely folyamat végén: „a gondolkodás: dologiság, vagy dologiság: gondolkodás”.

Végezetül ebben a fejezetben nemcsak a nyelvnek általában meglevő társadalmi közvetítő szerepét mutatja be Hegel, hanem azt is, hogyan hat a nyelv az egyes konkrét történelmi események során: az udvari nemesség „hizelgő nyelve” hozzájárul ahhoz, hogy az abszolút hatalom lényege, puszta név volta napvilágra kerüljön, sőt, hogy teljesen kibontakozzék; a „széttépettség nyelve” — a francia forradalom ideológusai, Hegel mindenesetre egyedül Diderot-t idézi — jelentős szerepet játszik az átmeneti kor erkölcsi-társadalmi válságának megoldásában az általánosan uralkodóvá lett relativitás elméleti megragadásával, mások előtti feltárásával.

Munkájának második részében Lauener a hegeli esztétikát vizsgálja a nyelv szempontjából. A két rész terjedelemben körülbelül megegyezik egymással, tehát Lauener az esztétika tárgyalásának (A szellem fenomenológiája Művészetvallás c. fejezete és az Esztétika alapján) ugyanakkora teret szentel, mint az Enciklopédiának és A szellem fenomenológiájának együttvéve. Ez az arány megfelel a címben foglalt célkitűzésnek: „A nyelv helye Hegel filozófiájában, különös tekintettel az esztétikára.” Mégis, Lauener munkájának ezt a második részét csak röviden kívánjuk tárgyalni. Egyrészt azért, mert Lauener itt nem mond újat a nyelvről az első részhez képest, inkább megismétli korábbi megállapításait

és következtetéseit, természetesen most már az esztétika alapján. Ezeket a megállapításokat a maguk helyén már érintettük, értékeltük, illetve bíráltuk. Másrészt Lauener ebben a fejezetben többet ír a hegeli esztétikáról magáról — mégpedig nagyon érdekesen és lényegyet megragadóan —, mint Hegel nyelvfilozófiájáról. Ez természetesen adódik az esztétika tárgyából, amelynek a nyelv mint olyan korántsem képezi lényeges részét. Lauener maga állapítja meg helyesen, hogy az esztétikában a nyelv csak az esztétikai kifejezés egyik eszköze, sőt, mert a szellem legmagasabb kifejezése, általában már nem sajátosan esztétikai forma. Levonja azt a következtetést is, hogy a művészet „határa ott van, ahol a beszéd kezdődik”. (63. o.) Mégis az esztétikával kapcsolatban is belesik abba a hibába, hogy túlbecsüli benne választott tárgya, a nyelv szerepét.

Nagyobb súllyal, mint az első részben, látunk itt érvényesülni Lauener munkamódszerében egy lényeges és értékes módszertani elvet: az egyes kiragadott részeket minden esetben a rendszer egészének összefüggésében igyekszik tárgyalni. Ezt a következtetesen képviselt elvet azonban nem mindig alkalmazza szerencsésen. A fenomenológiai vizsgálatok többször csak formálisan érvényesítik, nagyon lényeges összefüggésekre nem mutat rá. A második részben pedig egyenesen feleslegesnek tűnik a speciális tárgy, a nyelvfilozófia szempontjából, hogy a hegeli esztétika történeti helyével foglalkozik; egyenként, mindenesetre igen frappánsan tárgyalja Kant, Fichte, Schelling stb. esztétikai nézeteit a nyelvre való legkisebb vonatkozás nélkül. (Történeti összefüggés tárgyalására az Enciklopédiával kapcsolat-

ban van meg az alapos indok. Az ottani ténylegesen nyelvfilozófiai problémák megoldási kísérleteihez a történelmi előzmények felkutatása vagy legalább a hegeli megállapításoknak a nyelvtudomány korabeli eredményeivel való összevetése valóban fontos lenne.) Kétségkívül hasznosabb az esztétika helyének a hegeli rendszerben való megjelölése. Végül igen jól oldja meg Lauener az Esztétika különböző részeiben a nyelvre vonatkozóan található megállapításoknak mintegy egységes fonalra való felfűzését. Sikertül a dologból magából adódó fonalat találja: az esztétikai kifejezés fejlődését. Igaz, hogy így vázolni kell jóformán az Esztétika egész tartalmát, noha a nyelv vizsgálatára csak az irodalom tárgyalásakor keríthet sort. De így a nyelvi kifejezést fejlődésében mutathatja be! S Lauener számára ez a legfontosabb. Ő maga a következőket írja erről a másik módszertani elvéről: helyesnek véli kimutatni, hogyan halad a folyamat az eszménytől a különös formákon át a kifejezés tulajdonképpeni kérdéseihez — a kezdetben nehéz, durva anyagtól a bensővé tett hangig. Meggyőződése ugyanis: „Hegelnél sohasem szabad kész eredményt remélnünk, amelyet vert érmeként besöpörhetnénk, mert gondolkodásában mindig a fejlődés, az élet éppen úgy az igaz, mint a mindenkor elért fokozat maga.” (66. o.)

Ezt az indoklást el kell fogadnunk, és a tárgy további tanulmányozásakor figyelembe kell vennünk. Végezetül pedig azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a disszertációt egészében nem hagyhatja figyelmen kívül az, aki a következőkben Hegel nyelvfilozófiájával foglalkozni kíván.

Koncz Ilona

L. M. Arhangelszkij: A marxista etika kategóriái¹

Az erkölcs kategóriáinak a kidolgozása igen fontos feladata a marxista etikuskoknak. Egyelőre azonban kevés az olyan marxista etikai munka, amely szisztematikusan világítja meg az erkölcs kategóriáit. Ez nem mond ellent annak, hogy az erkölcs egyes kategóriáiról, a boldogság vagy az erkölcsi kötelesség kategóriáiról viszonylag sokat írtak, és hogy az erkölcs kategóriáival mint az etika részkérdésével az egyes etikai munkák — így A. F. Szis-kin: A marxista etika alapjai vagy Sz. Sz. Utkin: Vázlatok a marxista-leninista etikából — szintén foglalkoznak.

Archangelszkij a fenti művében az említett munkáknál szélesebb alapokon foglalkozik az etika olyan kategóriáival, mint az erkölcsi jó és rossz, az erkölcsi kötelesség, a lelkiismeret, a becsület és a boldogság. A témát a történelmi alapok megvilágításával szélesíti ki; egyrészt a szokásosnál mélyebben bírálja az erkölcs kategóriáinak mind vallás-erkölcsi, mind idealista megvilágításait általában, másrészt felhasználja a múltban kialakult pozitív eredményeket is.

A szovjet etikusok körében vita folyik arról, hogy melyek az etika alapvető kategóriái. Egyesek szerint az etikának csak az erkölcsi jó és rossz a kategóriái, mások, így Sz. Sz. Utkin szerint is, ide tartozik az

¹ Категориями марксистской этики. Сзоцекгиз, 1963. 271 o.

igazságosság kategóriája is. Véleményünk szerint az igazsághoz Arhangelszkij áll a legközelebb; aki — igen meggyőzően — őt alapvető erkölcsi kategóriát dolgoz ki.

Kifejtése során Arhangelszkij szisztematikusan halad az általánosabbtól a kevésbé általános felé. Először az erkölcsi kategóriák általános jellegével és az etika rendszerében elfoglalt helyükkel foglalkozik. Itt kifejti, hogy az erkölcsi kategóriák a népszokások hosszú történelmi fejlődésének termékei, hogy az etikai kategóriák általános és közös vonása értékelő és ítéletmondó jellegű, de emellett cselekvést motiváló jellegű is van. Arhangelszkij szisztematikusan tárja föl a kategóriák általános, közös, lényeges vonásait. Először mindig elemzi az eddigi nézeteket, majd ezután adja az egyes kategóriák lényegi megvilágítását.

Az egyes kategóriák kifejtését az erkölcsi jó és rossz kategóriájának a megvilágításával kezdi, abból kiindulva, hogy ezek a legáltalánosabb erkölcsi kategóriák, mintegy összefoglalásai, szintetizálásai az erkölcsi elveknek, normáknak és szokásoknak. Az erkölcsi jó kifejtését és lényegének a feltárását éppen azoknak a belső kapcsolatoknak a megvilágítása adja, amelyek az erkölcsi elvek, normák, szokások és az erkölcsi jó s rossz között léteznek. „A jó általánosítva magában foglalja adott osztály vagy társadalom erkölcsi normáinak és elveinek egész lényegét, és mint a kötelesség, a lelkiismeret, a becsület és a boldogság erkölcsi alapja lép föl.” (59. o.) Ezért is beszélhetünk arról, hogy a jó a legáltalánosabb értékelő kategória. Arhangelszkij az egyes kategóriák tartalmának a kifejtésénél foglalkozik az adott kategória és az elemi erkölcsi normák viszonyával is. A jó kategóriájával kapcsolatban azt mondja, hogy a morál egyszerű szabályainak tartalma adja a jó kategóriájának mintegy a magját, amely minden osztály számára általános. A jó ezen általános jellegéből következik, hogy a jó tudományos meghatározásának igen nagy jelentősége van. A marxista etika szerint, mondja Arhangelszkij, a legfőbb jó a kommunista erkölcs elveinek, normáinak és szokásainak a betartása.

Az erkölcsi kategóriák Arhangelszkij adta rendszerében a jó kifejtése után a kötelesség kategóriájának a kifejtése következik. Mindenekelőtt bírálja a kötelesség kanti formalista felfogását. Arhangelszkij szerint az erkölcsi kötelesség tartalmát az erkölcsi jó tartalma adja meg, így a kötelesség nem más, mint a jó megvalósításának a követelménye és ezen követelmény teljesítése. Az erkölcsi kötelesség kategóriája a marxista etikában nem elsődleges a jó

kategóriájához képest, mint Kantnál, akinél az egész erkölcsi rendszer központi kategóriája a formálisan meghatározott erkölcsi kötelesség. A marxista etika szerint a kötelesség kategóriájának nem örök a tartalma, ezért nem helyes a „kötelesség a kötelességért” kanti felfogás, hisz a kötelesség mindenkor valamilyen konkrét cél és feladat nevében lép föl. A marxista—leninista ideológia gazdagítja és megerősíti az osztálykötelesség tudatát, és ezt a munkásosztály konkrét céljaival kapcsolja össze. A kommunista erkölcsben nincs ellentmondás a kötelesség megértése és az ún. kötelességérzet között. A kommunista erkölcsben a kötelesség fogalmát olyan elvek és normák alkotják, mint a kollektívizmus és a szocialista humanizmus. Ugyancsak fontos tartalma a kötelességnek az emberi együttélés elemi normáinak a betartása. Ebben a vonatkozásban a kötelesség bizonyos általános emberi tartalommal is rendelkezik, de az emberek társadalmi élete, egymáshoz való viszonyai nem korlátozódnak csak az elemi emberi viszonyokra, hanem ennél sokkal gazdagabbak és lényegesebbek is.

Ezután a szerző a lelkiismeret kategóriáját boncolja. A kötelesség tartalmát az erkölcsi jó adja, a kötelesség teljesítését a kötelességtudat felsőbb foka, a lelkiismeret szavatolja. A lelkiismeret annak tudatát jelenti, hogy az erkölcsi szabályok — a magatartás normái — elengedhetetlenül szükségesek nemcsak mások számára, hanem önmagunk számára is, de az önismeret magas fokát is feltételezi. A lelkiismeret egy sor érzelmi átéléssel is kapcsolatos, de nem kevésbé tudati tény is, s nélküle lehetetlen lenne az önrétkezelés. A lelkiismeret mint értékelés kifejeződik az erkölcsi kielégülés vagy a szegényen érzésében. A lelkiismeret elemi fogalma az erkölcsöség és az igazságosság elemi szabályain alakult ki, a kölcsönös tiszteletbetartáson, a huliganizmus, a rágalmazás stb. elítélésén alapul. A magasabb társadalmi ideálok azonban kiszélesítik a lelkiismeretről alkotott elképzelést, és kiemelik az erkölcsöség és igazságosság elemi normáinak szűk keretéből. Így válik a lelkiismeret a társadalom, az emberek, az osztály, a haza előtti személyes erkölcsi felelősség kifejeződésévé.

A lelkiismeret kategóriájának kifejtését a becsület, a tisztesség kategóriájának a kifejtése követi. E kategóriát a jó, a kötelesség és a lelkiismeret kategóriái alapozzák meg. A tisztességtudat és az az értékelés, amely a becsület, a tisztesség kategóriájában fejeződik ki, a kötelesség önkéntes teljesítésén és a lelkiismeret tisztaságán épül. A becsület a személyiség társadalmi értékelését fejezi ki, az értékelést a jó

objektív kritériuma határozza meg, de ugyanakkor magában foglalja az ember személyi méltóságának tudatát is. Ez föltételezi, hogy az ember önmagát, mint személyiséget fogja föl. A becsületről alkotott elképzelések csak formájukat tekintve egyéniek, tartalmukban azonban társadalmiak — írja Arhangelszkij.

Arhangelszkij befejezésül a boldogság kategóriáját elemzi. A boldogság szélesebb értelemben szociális, de szűkebb értelemben erkölcsi kategória. A boldogság kérdése mindenkor erősen foglalkoztatta az embereket, így e kategóriáról igen sok elképzelés és meghatározás született; közülük a szerző sokat elemez. Bár a boldogság nem azonos az erkölcsös magatartással, de nem is választható el tőle. A boldogságnak igen sok összetevője van, elsődleges feltétele az egészség és az erő, további fontos összetevői a munka, a munka eredményessége mint saját erőink kifejeződése, megnyilvánulása. Jelentős összetevője a kielégültség érzése is, de nem lehet egyetérteni azzal a felfogással, amely szinte kizárólag erre szűkíti. A boldogság nem változatlan állapot, hanem mozgás, mégpe-

dig meghatározott erkölcsi célok és eszmék felé. A boldogság életöröm. Az ember társadalmi lény, a boldogságot tehát csak a társadalomban érheti el — a szocialista és kommunista társadalom reális célja minden ember boldogságának a megteremtése.

Arhangelszkij kategóriarendszerében a jó kategóriája adja az erkölcsi kötelesség tartalmát, a kötelesség teljesítése alapozza meg a lelkiismeret kategóriáját, ezek együttesen a becsületesség kategóriájának a feltételei, és mindezekből ered az erkölcsi értelemben felfogott boldogság.

Arhangelszkij eredetien és újszerűen világítja meg az etika kategóriáit. Viszonylag széles történelmi anyagot használ fel, a marxizmus klasszikusain kívül a marxizmus és a munkásmozgalom olyan jelentős képviselőinek mint P. Lafargue, Makarenko, Kalinin, Derzsinszkij és mások megállapításait, valamint a XXII. kongresszus anyagait is. Arhangelszkij könyvének külön értéke egyszerű, közzétehető stílusa, írása nagy mértékben hozzá fog járulni a marxista etika további népszerűsítéséhez.

Pelle József

Kínai filozófia. Ókor. II. kötet¹

A szöveggyűjtemény második kötete egészen a Han-korszakig ismerteti a kínai filozófia legfontosabb irányzatait. A könyv első fejezete a taoizmus kezdeteivel és nagy alapvető művének, a Tao tő kingnek az interpretációjával foglalkozik. A taoizmus kialakulását a szerző a társadalmi viszonyokból kiindulva elemzi. Az időszámításunk előtti IV—III. században a patriarkális család és az államhatalom közötti összeütközés rendkívül hevesebbé vált, a történelem napirendjére került az egységes kínai állam megteremtése. A társadalmi életben ekkor erőteljes polarizáció ment végbe. A patriarkális család védelmezői foglaltak helyet az egyik póluson, ideológiájuk a konfucianizmus volt. Az ellenpólust a patriarkalizmus ellenségei alkották. Ennek a tábornak nem volt egységes világnézete. Egyetlen dolog fűzte őket össze: a konfucianizmus feltétlen elutasítása. Ezekhez az antikonfucianus gondolkodókhoz kell sorolnunk Mo Te híveit, a korai legistákat, a kínai szofistákat és Jang Csut is. Ezek az irányzatok a taoizmus ideológiai előfutárai. Náluk már megjelentek a taoizmus alapvető elméletei

közül a legjelentősebbek: az egyetemesre való törekvés a partikularizmus leküzdése útján, a békés fejlődés igénye és a háborús kalandok elvetése, valamint a filozófiatörténet szempontjából jelentős passzivitás-teória. Ez utóbbi a taoizmus központi gondolatává lett. Ezért helyes Tőkeinek a taoizmusról szóló definíciója, amely szerint a taoizmus a legáltalánosabb szempontból tekintve nem más, mint „a közélettől való visszavonulás ideológiája”. Ez gyakorlatilag a hivatalviselés elutasítását jelentette. Ez a magatartás először csak a patriarkalizmus rendszerének, majd pedig később a kereskedő arisztokrácia és a régi patriarkális arisztokrácia között létrejött kompromisszum eredményeképp színre lépő egységes hivatalnoki osztály, a mandarinizmus rendszerének a tagadásaként lépett fel. A tagadás híveinek osztálybázisát a legszélesebb tömegek, a parasztság és városi szegénység sorai, valamint a plebejus értelmiségiek szolgáltatták. Ez a passzivitás végső soron a néptömegek, de mindegyiknél a parasztság tiltakozását tükrözte az arisztokrácia uralmával szemben. Ennek a magatartásnak vannak társadalmilag progresszív és regresszív mozzanatai. A haladó jelleget a népi követelések felvétele és a társadalmi visszásságok feltárása és bírálata kölcsönözte, a regresszivitás

¹ Kínai filozófia. Ókor. Második kötet. Szöveggyűjtemény. Válogatta, fordította, a bevezetéseket és jegyzeteket írta Tőkei Ferenc. Akadémiai Kiadó, 1964. 423 o.

pedig a faluközösségek perspektíva nélküli, lényegében zsákutcába került rendszerének társadalmi ideálként való tételezésében nyilvánult meg. A taoizmus filozófiai tanításai erősen polemikus jellegűek. A polémia a konfucianizmus ellen irányul, Kung ce arisztokratizmusával szemben a taoisták a demokratizmus hívei; a Lao Ce neve alatt fennmaradt műben erről a következőket olvashatjuk: „Ha nem becsülik meg a kiválóakat (ti. az arisztokratákat), akkor nem lesz a nép között marakodás. (III. fej.) Ha a népek nem kell félnie a hatalomtól, akkor érkezik el az igazán nagy hatalom. (I. XXII. fej.) A bölcs embernek nincsen saját szíve; a nép szívét teszi saját szívévé. (XLIX. fej.) A konfucianizmus legfontosabb etikai kategóriáinak, a zsen-nek (emberség) és a li-nek (szertartásosság) az érvényességét is tagadták a taoizmus hívei. Kung Ce tanításainak elterjedése szemükben az igazi erény (tő) pusztulását jelzi. A Tao tö king szerzője írta a konfucianus etikai kategóriákról az alábbi bírálatot: „Mikor a nagy tao-t pusztulni hagyták, megjelent az emberség (zsen) és az igazságosság (ji). Mikor pedig elkezdődött a bölcselkedés, megjelent a nagy képmutatás. Mikor a hat rokon (ti. szülők, gyermekek, testvérek egy családon belül) nem tudott többé békében megférni egymással, megjelent a gyermeki kegyelet és a szülői szeretet. Mióta a fejedelemséget és családjait (ti. az országot) felfordulás borítja homályba, azóta megjelentek a „hűséges alattvalók” (a konfucianus társadalmi eszménykép persziflása). (XVIII. fej.)” Továbbá: „Az ég és a föld nem emberséges (zsen), minden létezővel úgy bánt mint a szalmakutyával. A bölcs ember sem emberséges, úgy bánt az emberekkel mint a szalmakutyákkal”. (Ez utóbbiak temetési áldozatok voltak.)

A taoizmus döntő filozófiai kategóriája, a tao fogalma implicite szintén a konfucianizmus elméleti fundamentumának, az égi akarat teóriájának a tönkrezúzását foglalja magában. A tao Kung fu ce-nél csak mint etikai kategória, a morálisan helyes, követendő utat jelölte. A taoizmus hitvallói ezt a terminust szélesebb értelemben használták és rendszerük sarkkövéül tételtek. Tradicionális rendszerezés szerint a taoisták bibliájának, a Lao ce neve alatt ránkmaradt Tao tö king első 37 fejezete magával a taóval, a többi fejezet pedig a taóra alapozott tö (erény) kategóriájával foglalkozik. Az elemzés a tao definiálására irányuló kísérlettel kezdődik. Rendkívül figyelemre méltóak a kezdetleges gondolkodásnak a tao fogalma meghatározására irányuló erőfeszítései. A primitív gondolat a legáltalánosabb létező alapelvét, illetve

annak legáltalánosabb törvényszerűségét akarja teoretikusan megragadni. Az általánosítás ilyen magas fokának az eléréséhez azonban a rendelkezésre álló fogalomrendszer még nem elegendő, ezért a kibontakozó elvi tételek homályos sejtések formáját öltik fel. Utalunk ezzel kapcsolatban a Tao tö king I. fejezetére: „A tao, amelyet szavakkal ki lehet fejezni, nem az örök tao. A név, amelyet meg lehet nevezni, nem az örök név. Az, aminek nincsen neve, az az ég és föld kezdete. Aminek neve van, az minden dolog anyja.”

E részlet a homályossága miatt már régóta vita tárgya a sinológusok között. Valószínűleg a világ anyagiasságában megnyilvánuló egységének igen korai és végtelenül kezdetleges kifejezéséről van szó. Erre Tőkei is rámutat, a forráskritika nagy adósságának a törlesztéséről, az idézett szövegrész filozófiaiilag is adekvát interpretációjáról azonban lemond. A tao és a szubsztancia viszonyát ugyanis a filozófiai irodalomnak még egyáltalában nem sikerült tisztáznia. Az idealizmus hívei szerint a tao szellemi entitás; egyesek szerint a világleléssel, mások szerint egyenesen az istenséggel azonos. A szöveg ezt az értelmezést nem erősíti meg. De a legújabb kínai filozófia ahisztorikus anyagfogalmának dogmatikusan sematizált alkalmazását sem teszi lehetővé. A probléma megoldásához újabb vizsgálatokra, elsősorban a filológia hivatott művelőinek újabb kutatásaira van szükség. A tao lényegét talán a legfrappánsabb módon a Tao tö king XXI. fejezete tárja fel: „A tao maga, mint dolog homályos és megfoghatatlan. Ő megfoghatatlan és homályos! De benne képek vannak. Ő igen, homályos és sötét. De benne csírák vannak. Ezek a csírák nagyon igazak, benne van tehát. (ti. a tao-ban) az igazság.” A tao tehát a valóság egyetemes érvényességű törvénye a korabeli ismeretek színvonalának megfelelően, ködös, absztruz formába burkolva. A dolgok fejlődésének és megismerésének nagy princípiuma a tao; az anyagi világ mozgását meghatározó nagy törvény. A tao kritériumai az ősi, primitívitásában is monumentális dialektika alapjainak a remek kifejtését szolgáltatják. Így pl. az ellentétek egységét és egymásba való átcsapását a Tao tö king a következő módon fejezi ki: „Lét és nemlét egymásból születik, nehéz és könnyű egymást hozza létre, hosszú és rövid egymást alakítja, magas és mély egymásba hajlik. (II. fej.) A nem teljes teljessé válik, a görbe egyenessé lesz, az üres feltölté, az előregegett újjáalakul, a kevésből pedig sok lesz. (XXII. fej.) Az ellentétesség a tao mozgása; a gyengeség a tao tulajdonsága. Az égalattiban minden dolog a létből születik

ugyan, de maga a lét a nemlétből születik.” (XI. fej.)

A fejlődés elvének rudimentáris kifejezését pedig a XXIX. fejezet tartalmazza: „a dolgok közül megy az egyik, követi a másik, meleget lehel az egyik, hideget fúj a másik, erősödik az egyik, gyengül a másik, gyarapszik az egyik, elpusztul a másik.” A tao univerzális világtörvény, e minőségében etikai princípium is. Lao ce könyve ezt így fogalmazza meg: „A hatalmas erény (tő) formái csak a taónak vannak alárendelve. A tao életre hívja a dolgokat, a tő pedig táplálja őket. A dolgok formát öltenek, erősségük (képességük) kiteljesedik. A tő tehát táplálja a dolgokat, vezeti és neveli őket, érleli és tökéletesíti, ápolja és védelmezi őket. Életre hív, de nem birtokol; létrehoz, de nem tartja meg (a dolgokat); vezet, de nem parancsolgat.” (LII. fej.) Ez az igazi erény, a tao-ista bölcs magatartásának a zsinórmértéke. Nem a cselekvésének, mert a Tao tő king szerint: „Aki cselekszik, kudarcot vall; aki megragad valamit, elveszti. Ezért a bölcs ember nem-cselekvő. Így segíti elő, hogy a dolgok megmaradjanak természetes állapotukban és sohasem merészel cselekedni (ti. beleavatkozni a dolgok folyásába).” (LXIV. fej.)

A bölcs embernek tehát az a feladata, hogy a taohoz, az általános érvényű alapelvhez, a világot szabályozó nagy törvényszerűséghez igazodjék. A társadalmi bajok éppen abból erednek, hogy az uralkodók és hivatalnokok a taoval ellentétes módon cselekszenek, és ezáltal megzavarják a mindenség nagy kozmikus harmóniáját. A világfolyamat spontaneitásának fétisizálása, valamint a természeti és társadalmi törvényszerűségek naiv azonosítása ellentmondást tartalmazott. Egyrészt jótékony hatású volt, mert lehetővé tette ösztönös dialektika kibontakozását, másrészt azonban retrográd jellege is volt, ugyanis előkészítette a talajt a tao fogalmának későbbi misztifikálásához, amikor a tao transzcendens, mágikus erővé válik, amelyet az ember nem ismerhet meg, és amely az emberrel szemben a vak fátum elsőpró erejével érvényesíti pusztító hatását mind természeti, mind pedig társadalmi vonatkozásban.

Ez utóbbi tendencia vezet át a filozófiatörténet újabb korszakába, a misztikus taoizmus és a szofizmus kialakulásának a periódusába. Ennek az időszaknak Csuang ce a legmarkánsabb egyénisége. Dús fantáziája és ragyogó stílusa magas rangot biztosít számára nemcsak a Csou-korban, hanem a későbbi kínai bölcselet periódusaiban is. Csuang ce a taoizmus tanait sajátos módon fejlesztette tovább. Lao ce

tételeiből kiindulva a szubjektív idealizmus, sőt az agnoszticizmus ismeretelmé-
letéhez jutott el. Ennek az álláspontnak a viszonylagos létjogosultsága a korabeli tudományok, elsősorban a természettudományos diszciplínák fejletlenségén alapult. A dolgok állandó változása mögött Csuang ce a létezők azonosságát kutatta, azért, hogy helyesen definiálhassa fogalmukat. A dialektikus folyamatokat azonban a gnoszeológiai adekvát módszerek hiányában mint megismerhetetleneket tételezte. Saját szavai szerint: „Ami éppen átalakulónak látszik, arról honnan tudhatnánk, valóban átalakul-e? S amiről úgy látjuk, hogy nem alakul át, honnan tudhatnánk, valóban átalakul-e? (Szabad kóborlás V. fej.) Innen ered Csuang ce misztikus színezetű befelé fordulása, amelyről így írt: „Véget vetni a külvilággal való kapcsolatnak, és mit sem tudni már a dolgok ilyen vagy olyan voltáról, ezt nevezem taónak.” (Szabad kóborlás IV. fej.)

Csuang ce itt ősi tradíciót őrzött meg, illetve folytatott tovább. A misztikus introverzió ugyanis a samanisztikus koncepció szerint a bölcs misztikus megvilágosodásának alapvető módszere. Az, hogy későbbi taoista szekták éppen ebben az irányban „fejlesztették” a taoizmust, jelzi azt, hogy ez az irányzat ebben a korszakban reális társadalmi szükségleteket elégitett ki. Nem szabad ab ovo reakciónak nyilvánítani és elvetni Csuang ce misztikus panteizmusát azért sem, mert politikailag progresszív szerepe volt a konfúciánus korlátoltság és természetellenesség erőteljes bírálata útján, amellyel a legizmus útját egyengette.

Különleges jelentőséget biztosított Csuang ce-nak nemcsak a kínai filozófia, hanem az egész kínai irodalom történetében csodálatos stílusa. Minden művéből a varázslatos költőiség árad. Ez már önmagában is záloga halhatatlanságának.

Csuang ce személye kötötte össze polemikusan a taoizmust a szofizmussal. Több-ször említette műveiben a kínai szofisták tételeit. Fogalmi disztinkcióikat azonban saját szempontjából teljesen értelmetlennek tekintette. A kínai szofisták éppúgy mint az európai szofizmus hívei paradoxon formájában kísérelték meg a fogalmak és dolgok, a változás (mozgás) és nyugalom, valamint az egy és sok problémájának a tisztázását. A szofizmus Kínában sem egységes áramlatként bukkant fel, hanem különféle irányzatai voltak. Közülük a legfontosabb Hui se materializmus felé hajló monizmusa és a Kung Szun Lun-nak tulajdonított metafizikus agnoszticizmus volt. A szofisták egyetlen vonatkozásban játszottak lényeges szerepet a kínai filozófia

történetében: előkészítették az elméleti logika kifejlődését. A kínai gondolkodás e nagy fegyverténye Mo Ti követőinek nevéhez fűződik. Bár műveik csak töredékesen maradtak az utókorra, mégis fontos dokumentumai a filozófiai gondolat önmagára eszmélésének. A motista logikusok a szofisták paradox tételeinek a cáfolatát és a fogalmak pontos, tartalmilag adekvát definiálásának a kidolgozását tűzték ki célul. Elért eredményeik — a fogalmi meghatározások, a helyes következtetés különféle fajtáinak, valamint az okság elvének a felfedezése — a kínai filozófia fejlődése szempontjából rendkívül jelentősek. Különleges érdemük az, hogy mindezt materialista világnézeti pozícióból végezték el. Nélkülük a legista ideológia sohasem jöhetett volna létre, sőt a konfucianizmus további fejlődésére is jelentős hatást gyakoroltak.

A Csou-kor legnagyobb konfucianus gondolkodója Szün ce volt. A motistákkal a „nevek kijavításának” már Kung ce által hangsúlyozott szükségessége kapcsolja össze. Szün ce részére axióma volt az, hogy a névnek (a fogalomnak) nincs önálló létezése, a neveknek a valósággal kell meg egyezniük. E folyamat azonban nem spontán jellegű, hanem az ember tudatos tevékenységén keresztül valósul meg. Ez a tudatos aktivitás a Szün ce-i gondolatvilág nagy novuma. Általa kap új tartalmat a konfucianus szertartásosság (li) kategóriája. Az ember a tudatos tevékenysége által már nem egyszerű függvénye többé a nagy természeti taónak, mert a tudatos cselekvés útján saját céljainak megfelelően felhasználhatja a természeti törvényeket. Ezért az emberi társadalomban különleges törvényszerűségek érvényesülnek. Ez a „li” az újabb konfucianus etika döntő terminusa. Ellentétben ugyanis a mester szertartásosság-fogalmával, itt nem az „égi akarat” dönti el már eleve az egyéni sorsokat, hanem csak az ember egyéni képességétől függ az, hogy a társadalmi ranglétra milyen magas fokáig jut lel. Szün ce szerint a li (szertartásosság) elvet csak a legkiválóbbak tudják a társadalom kormányzásában megvalósítani, de mivel az emberi természet eredendően rossz, csak a tanulás útján szerzett tudás teszi az embert kiválónak (nemessé) és nem a születéséből eredő társadalmi helyzete. A konfucianus szertartásosság fogalom ez által elvesztette misztikus jellegét, és reális társadalmi princípiummá lett.

A könyv utolsó része a legizmus ideológiájával foglalkozik. A legizmus első rendszerezője Han fei ce volt. A Csou-kor küzdelmei során a kis fejedelemségek egymás után tűntek el a történelem színpadáról. Napirendre került egész Kínának egye-

sítése egyetlen államban. Ennek a történelmileg szükségszerű folyamatnak az adekvát ideológiája a legizmus volt. A legisták arra törekedtek, hogy olyan törvényeket és uralkodási módszereket dolgozzanak ki, amelyek segítségével az egységes kínai állam létrehozása és megerősítése lehetővé válik. A legisták mindent e nagy cél szempontjából ítéltek meg, és elvetették az ezzel ellentétes régi hagyományokat és tanításokat. Han fei ce ezt a teljesen utilitárius-praktikus, a korszerű szükségleteknek megfelelő szellemi magatartást így foglalta össze: „A böles ember nem törekszik a régisége utánzására, nem fogad el örök időkre érvényes törvényeket, hanem megvizsgálja korának dolgait, s ezáltal készül fel arra, hogy megbirkózzék velük.” (Han fei ci című gyűjtemény 49. feje.) A legizmus a taoizmusallal ellentétben a társadalmi aktivitást hirdette; az embereket az állami életben való részvételre, hivatalok vállalására buzdította. Az egyre gazdagodó kereskedőréteg és a katonai- és hivatalnokréteg egybeolvadásából keletkező új arisztokrácia a régi patriarkális arisztokrácia széttűzésére törekedett. Ez a törekvés éppen a társadalmi alap, a faluközösségek fennmaradása miatt nem járt sikerrel, de az új társadalmi erők kompromisszumra tudták kényszeríteni a régi arisztokráciát, s e folyamat eredményeképp kialakult az új hivatalnok-arisztokrácia, a mandarinok osztálya. A legizmus azonban mégis győzelmet aratott a patriarkalizmus felett. Ugyanis a legista ideológia lett annak a C'in fejedelemségnek hivatalos államelmélete, amelynek uralkodója Si Huang ti i. e. 221-ben megteremtette az egységes államot. A legizmus filozófiai forradalmat jelentett a Csou-korban, mert lényegét, a jó kormányzást nem a természet nagy taója, sem az emberek erőnye (tő) és nem is az „égi akarat” vagy a szertartások betartása, hanem csakis az ember alkotta társadalmi rendnek a jó törvényhozás segítségével történő megszilárdítása biztosította. Az ember teremtő aktivitásának hangsúlyozása által a legizmus minőségi változást idézett elő mind a kínai államelméletben, mind az ideológiában. Kína egységének létrejötte után a gondolati előkészítés háttérbe szorult, a gyakorlat lépett előtérbe, a régi filozófia felbomlott, helyét a nagy politikai cél szolgálatában álló szaktudományok, az államvezetés, a gazdasági irányítás és a hadművészet elméleti és gyakorlati kérdései foglalták el. Bölcséleti kérdések eművekben csak mellékesen fordultak elő, filozófiailag e munkák már semmi újat nem tartalmaztak.

Lenkei László

Az 1963. évi külföldi filozófiai irodalom válogatott bibliográfiája

1. Általános jellegű művek

- Dizionario di termini filosofici.* Red. Lammanna, E. P. — Odorno, F. 11. éd. Florence. Felice Le Monnier. 104 p.
- Философский словарь.* Под. ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. М. Политиздат. 544 с.
- Runes, D. D.: Dizionario di filosofia.* (The Dictionary of Philosophy.) Trad. par Aldo Devizzi. Milan. Aldo Martello Editore. 1012 p.

2. Dialektikus és történelmi materializmus

- Буслов, К. П.: Проблемы социального прогресса в трудах В. И. Ленина (1917—1923 гг.) Акад. наук Белорусской ССР. Инст. фил. Минск. 515 с.
- Bütow, H. G.: Die Entwicklung des dialektischen und historischen Materialismus in der Sowjetzone. Teil II und III.* (Unter der wissenschaftlichen Leitung von Hans-Joachim Lieber.) Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. Wiesbaden. Harrassowitz u. Komm. 152 p. u. 230 p.
- Cornforth, M.: Dialectical Materialism.* An Introduction. Vol. 3. The Theory of Knowledge. Rev. ed. New York. International Publishers. 207 p.
- Чагин, Б. А.: Г. В. Плеханов и его роль в развитии марксистской философии. М.-Л. Изд-во Акад. наук СССР. 304 с.
- Чернеа, С.: Против буржуазных измышлений о классах. М. Соцэкгиз. 144 с.
- Депенчук, Н. П.: Симметрия и асимметрия в живой природе. Киев. Изд-во АН УССР. 176 с.
- Фарбер, И. Е.: Правосознание как форма общественного сознания. М. Юриздат. 206 с.
- Философские проблемы физики элементарных частиц.* Под. ред. И. В. Кузнецова и М. Э. Омелянновского. М. Изд-во Акад. наук СССР. 380 с.
- Гаспарян, Н. М.: История философской мысли Советской Армении. Ереван. Изд-во Гос. унив. 367 с. На армянском языке.
- Грушц, С.—Петленко, В.—Царагородцев, Г.: Вопросы диалектического материализма. К лекциям по философии для медицинских институтов. Под ред. Е. Г. Федоренко. Киев. Госмедиздат Украинской ССР. 364 с.
- Jordan, Z. A.: Philosophy and Ideology. The Development of Philosophy and Marxism—Leninism in Poland since the Second World War.* Dordrecht. Reidel. XII+600 p.
- Кацнельсон, З. С.: Клеточная теория в ее историческом развитии. М. Медгиз. 344 с.
- Карпов, М. М.: Основные закономерности развития естествознания. Ростов/Дону. Изд-во Рост. унив. 302 с.
- Клаус, Г.: Кибернетика и философия. Перевод с немецкого. М. Изд-во иностр. лит. 530 с.
- Köhler, H.: Das Menschenbild des dialektischen Materialismus.* 2. erw. Aufl. München—Salzburg—Köln. Anton Pustet. 86 p.
- Krajewski, W.: Szkice filozoficzne.* (Essays philosophiques.) Warszawa. Książka i Wiedza. 248 p.
- Král, M.—Křížkovský, L.: Ako a prečo študovat marxistickú filozofiu.* Bratislava. Vyd. pol. lit. 93 p.
- Крупнов, С. И.: Дialeктика и военная наука. М. Воениздат. 203 с.
- Куделин, Е. О.: О превращении труда в радость, в жизненную потребность. Хабаровск. Книжное изд-во. 135 с.
- Maneli, M.: O funkcjach państwa.* Warszawa. PWN. 354 p.
- Марксизм—Ленинизм о материально-технической базе коммунизма.* Сбор. Сост. Г. И. Зинченко и М. Н. Лаптин. М. Политиздат. 339 с.
- Мхитарян, Г. Е.: Свобода и необходимость. Ереван. Изд-во Ереванского унив. 310 с. На армянском языке.
- Морочник, С. Б.: Диалектический материализм. Очерки по марксистской философии для медицинских институтов. Под. общ. ред. академика АН Таджикской ССР А. М. Богоутдинова и проф. М. Г. Ярошевского-Душанбе. 373 с.
- Некоторые категории диалектики.* Сбор. статей. Общ. ред. М. Н. Руткевича и Л. М. Архангельского. М. Росвуиздат. 133 с.
- Нестеренко, А. А.: Научно-экономические основы строительства коммунизма в СССР. Киев. Госполитиздат Украинской ССР. 215 с. На украинском языке.
- Очерк диалектики живой природы.* Под ред. Г. В. Платонова, Н. Н. Жукова-Вережникова, В. М. Каганова, Н. В. Медведева. М. Соцэкгиз. 528 с.
- Oparin, A. I.: Das Leben. Seine Natur. Herkunft und Entwicklung.* Jena. VEB Gustav Fischer Verlag. 187 p.
- О природе, человеке и душе.* Сбор. статей. Редколл. И. Минкевичюс и др. Каунасский мед. нист. Вильнюс. Госполитнаучиздат Литовской ССР. 210 с. На литовском языке.
- От социализма к коммунизму.* Редколл. К. П. Буслов и др. Акад. Белорусской ССР. Нист фил. Минск. 439 с.

О закономерностях развития социалистического общества. Акад. наук Грузинской ССР. Инст. фил. Тбилиси. 238 с. На грузинском языке.

Перерастание социалистической государственности в общественное коммунистическое самоуправление. Сбор. статей. Под. ред. П. К. Чеснокова и др. М. Росвузиздат. 216 с.

Прохоренко, И. Д.: Перерастание социалистических производственных отношений в коммунистические. М. Соцэкгиз. 132 с.

Рожин, В. П.: Введение в теорию научного коммунизма. Л. Издво Ленингр. унив. 164 с.

Samek, A.: Filosofie a politika. Praha. Nakl. pol. lit. 167 p.

Schaff, A.: La filosofia dell' uomo. Roma. Editore Riuniti. 171 p.

Самборский, Э. К.: Основные закономерности поднятия деревни до уровня города. Акад. наук Украинской ССР. Инст. фил. Киев. 147 с. На украинском языке. Резюме на русском языке.

Советское общенародное государство. Отв. ред. О. Эмонов. Акад. наук Узбекской ССР. Инст. фил. и права. Ташкент. 270 с. На узбекском языке.

Спиркин, А. Г.: Курс марксистской философии. М. Соцэкгиз. 503 с.

Судеревский, И.: Проблемы разделения труда. Коммунистический способ производства. М. Соцэкгиз. 239 с.

Теряев, Г. В.: Общественно-экономическая формация. Высшая партийная школа. Каф. марксистско-ленинской фил. М. М. 105 с.

Тессман, К.: Проблемы научно-технической революции. Перевод с немецкого. М. Изд-во иностр. лит. 263 с.

Thustý, V.: Prostor a čas. Studie z marxistické filosofie. 2. prep. vyd. Praha. Nakl. pol. lit. 179 p.

Трактаты о вечном мире. Сбор. Сост. И. С. Андреева и А. В. Гулыга. Предисловие Ф. В. Константинова. М. Соцэкгиз. 278 с.

Туровский, М. Б.: Труд и мышление (предыстория человека). М. «Высшая школа»

Веселовский, В. Н.: Философское значение законов сохранения материи и движения, Акад. общ. наук при ЦК КПСС. М. «Мысль». 144 с.

Вологдин, А. Г.: Земля и жизнь. Эволюция среды и жизни на земле. М. Изд-во Акад. наук СССР. 175 с. (Научно-популярная серия)

Взаимодействие наук при изучении земли. Сбор. Редколл. В. К. Баранов, И. В. Кузнецов и др. Акад. наук СССР. Инст. фил. М. 326 с.

Zadawski, K. M.: Teoria speciei. București. Edit. științifică. 317 p.

Закономерности переходного периода от капитализма к социализму. Авторы: Н. П. Варзин, В. И. Стрелков, А. И. Баранцев, В. И. Панков. М. «Высшая школа». 114 с.

Жандосов, Ж.: Борьба с пережитками — борьба за коммунизм. Алма-Ата. 172 с. На казахском языке.

3. A filozófiatörténet klasszikusai

Al-Farabi: Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics. Trsl. with intr. and notes by Nicolas Rescher. Pittsburgh. Univ. of Pittsburgh Press. 132 p.

Aristotel: Organon. Vol. IV. București. Edit. științifică. 403 p.

Aristoteles: Aristotelis Dialogorum fragmenta. In usum scholarum selegit Ricardus Walser. (Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Florenz 1934.) Hildesheim. Georg Olmas. 98 p.

Aurel Marc: Selbstbetrachtungen. (Commentarii). Übertr. und mit Einleitung von Wilhelm Capelle. 10. Aufl. Stuttgart. Alfred Kröner. LX+204 p. (Kröners Taschen-Ausgaben. Bd. 4)

Aurelius Marcus: The Meditations. Trsl. Intr. by Grube. New York. Bobbs-Merrill Co. XXVII+143 p. (The Library of Liberal Arts)

Berkeley, G.: The Principles of Human Knowledge and Three Dialogues between Hylas and Philonous. Intr. by G. J. Warnock. New York. World Publishing Co. 288 p. (Meridian Books. M150)

Буонаротти, Ф.: Заговор во имя равенства. Перевод с французского. Изд. 2. Тома 1, 2. Выступительная статья В. П. Волгина. М. Акад. наук СССР. Том 1. 427 с. Том 2. 439 с. (Предшественники научного социализма)

Cicero: Über den Staat. Überstz. von Walther Sontheimer. (Nachdruck) Stuttgart. Philipp Reclam jr. 190 p.

Cicero: Vox humana. Ein Lesebuch aus Cicero. Überstz. und hrsg. von Otto Seel. Stuttgart. Ernst Klett. 324 p.

Descartes: Oeuvres philosophiques. Tome I. (1618—1637.) Paris Garnier. 829 p. (Classiques Garnier)

Diderot: Oeuvres politiques. Textes établis avec introductions, bibliographies, notes et relevé de variantes par Paul Vernière. Paris. Garnier. 523 p.

Diderot: Opinions et paradoxes. Textes choisis. Paris. PUF. 220 p.

Diderot: Tratado de le bello. Traducción, introducción y notas por Armando D. Delucchi y Jorge O. Demarchi. La Plata. Argentina. Universidad Nacional de la Plata. 119 p.

- Добролюбов, Н. А.*: Собрание сочинений в 9-ти томах. М.-Л. Госполитиздат. Том 6. Статьи и рецензии 1860 г. 574 с. Том 7. Статьи и рецензии 1861 г. «Свисток» и «Искра». 634 с.
- Герцен, А. И.*: Собрание сочинений в 30 томах. М. Изд-во Акад. наук СССР. Том 27. Письма 1860—1864 гг. Книга 2-я. 407—999 с. Том 28. Письма 1865—1866 гг. 438 с.
- Герцен, А. И.*: Собрание сочинений в 30 томах. М. Изд-во Акад. наук СССР. Том 29. Письма 1867—1868 гг. Книга 1-я. 391 с.
- Hegel*: Correspondance. II.: 1813—1822. Orig. Briefe von und an Hegel. Hamburg. Félix Meiner. 1953. Trad. de l'allemand par Jean Carrère. Texte établi par Johannes Hoffmeister. Paris. NRF. 376 p.
- Hegel*: Enciclopedia delle scienze filosofiche in compendio. (Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse). Trad. par B. Croce. 4. ed. Bari. Editore Laterza. XXIV+534 p.
- Hegel*: Fenomenologia ducha. Tom I. (Die Phaenomenologie des Geistes. Vol. I.) Trsl. from German. Intr. and notes by Adam Landman. Warszawa. PWN. 486 p.
- Hobbes, T.*: Leviathan. Ed. with an Intr. by John Plamenatz. New York. World Publishing Co. 409 p. (Meridian Books)
- Hume, D.*: Dialoghi sulla religione naturale. Prés. par Mario Dal Pra. Bari. Editore Laterza. 168 p.
- Kant, I.*: Lectures on Ethics. Trsl. by L. Infield. Foreword by Wh. Beck. New York. Harper and Row. XIX+253 p. (Harper Torchbooks. The Cloister Library. TB 105)
- Кант, И.*: Сочинение в шести томах. Т. I. Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. Вступительная статья Т. И. Ойзермана. Акад. наук СССР. Инст. фил. М. Изд-во «Мысль» 543 с. (философское население)
- Kierkegaard, S.*: Die ästhetische Gültigkeit der Ehe. Aus dem Dänischen von Heinrich Fauteck. Köln. Jakob Hegner. 204 p.
- Kierkegaard, S.*: La ripresa. Tentativo di psicologia sperimentale di Constantin Constantius. Trad. par Angela Zucconi. 2. ed. Milan. Edizione di Comunità. 153 p.
- Machiavelli, N.*: Der Fürst. (Il principe) Überstz. und hrsg. von Rudolf Zorn. 3. durchg. Aufl. Stuttgart. Alfred Kröner. XXIX+152 p. (Kröners Taschen-Ausgaben. Bd. 235)
- Maïmonides, M.*: The Guide of the Perplexed. Trsl. with an intr. and notes by Shlomo Pines. Introductory essay by Leo Strauss. Chicago. Univ. of Chicago Press. CXXXIV+656 p.
- Marx, K.*: Opere filosofiche giovanili. Pres. par Galvano della Volpe. Roma. Editori Riuniti. 282 p.
- Mehring, F.*: Gesammelte Schriften. Hrsg. von Thomas Höhle, Hans Koch, Josef Schleifstein. Band 9: Die Lessing-Legende. Berlin. Dietz-Verlag. 14+463 p.
- Mill, J. S.*: Collected Works XIII—XIV. Ed by Francis E. Mineka. Toronto. Univ. of Toronto Press. London. Routledge and Kegan Paul. 784 p.
- Pascal, B.*: Die Kunst zu überzeugen und die anderen kleineren philosophischen und religiösen Schriften. Übertr. und mit Erläuterungen versehen von Ewald Wasmuth. 3. veränd. und neu durchg. Aufl. Heidelberg. Lambert Schneider. 216 p.
- Platon*: Phaidon oder von der Unsterblichkeit der Seele. Nach der Überstz. von Friedrich Schleiermacher neu durchg. Stuttgart. Philipp Reclam jr. 144 p. (Reclams Universal-Bibliothek. No. 918/19)
- Schopenhauer-Jahrbuch*. Band XXXXIV. Frankfurt/M. Verlag Waldemar Kramer. 241 p.
- Schopenhauer, A.*: Parerga e Paralipomena. Trad. par Eva Amendola Kuhn, Giorgio Colli et Mazzino Montari. Turin. Boringhieri Editore. 1445 p.
- Seneca*: L'Annaei Senecae Scripta quae manserunt. Ed. H. J. Müller. (Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Wien 1887) Hildesheim, Georg Olms. XLIV+628 p.
- Spengler, O.*: Briefe 1913—1936. In Zusammenarbeit mit Manfred Schröter. Hrsg. von Anton M. Koktanek. München. Verlag C. H. Beck. 818 p.
- Spengler, O.*: Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte. (Vollständige Sonderausg. in 1 Band) München. Verlag C. H. Beck. XV+1249 p.
- Spinoza*: Présentation, choix et traduction des textes. Tableau synoptique. Bibliographie par Robert Misrahi. Paris. Editions Seghers. 202 p.
- Stockhammer, M.*: Plato-Dictionary. New York. Philosophical Library. 287 p.
- The Upanishads*. Hrsg. Müller. 2 Bde. New York. Dover Publications. 320 u. 350 p.
- Trendelenburg, A.*: Historische Beiträge zur Philosophie. Band I. Geschichte der Kategorienlehre. Zwei Abhandlungen. (Reprografischer Nachdruck der Ausg. Berlin 1846) Hildesheim. Geord Olms. XVI+384 p.
- Vico, G.*: La scienza nouva. D'après l'édition de 1744. 2. vol. Prés. par Paolo Rossi. Milan. Rizzoli. 274 et 637 p.

4. Filozófiatörténet

- Абдуллаев, М.: Мыслители народов Дагестана XIX и начала XX вв. Махачкала. Дагучпедгиз. 267 с.
- Аманалиев, Б.: Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо. Дооктябрьский период. Фрунзе. Госиздат Киргизской ССР. 228 с.
- Anderson, P. R.: Platonism in the Midwest. London. Columbia Univ. Press. 216 p.
- Approaches to History. Selections in the Philosophy of History from the Greeks to Hegel.* Ed. P. E. Tillinghast. Englewood Cliffs. New Jersey. Prentice-Hall. XVI+240 p.
- Arbano, N.: Storia della filosofia. Vol. I II, III. 2 ed. Interamente rielaborata Torino. UTET. XX+684 p. XI+567 p. XV+905 p.
- Aubenque, P.: La prudence chez Aristote. PUF. 184 p.
- Banchetti, S.: Il pensiero e l'opera di Nicola Malebranche. Milan. Marzorati. 330 p.
- Banfi, A.: Socrate. Milan. Nodadori. 332 p.
- Barion, J.: Hegel und die marxistische Staatslehre. Bonn. H. Bouvier und Co. 235 p.
- Басс, И. И.: В. Г. Белинский и украинская литература 30—40-х годов XIX века. Изд. 2-е. Перераб. и допол. Киев. Госполитиздат Украинской ССР. 175 с. На украинском языке.
- Beck, L. W.: A Commentary on Kant's Critique of Practical Reason. London. Univ. of Chicago Press. 306 p.
- Белов, П. Т.: Материализм И. М. Сеченова. М. Изд-во Москв. ун-в. 98 с.
- Berti, E.: Il „De re publica” di Cicerone e il pensiero politico classico. Padova. CEDAM. 103 p.
- Bloch, E.: Avicenne und die Aristotelische Linke. Frankfurt/M. Suhrkamp. 120 p.
- Boyer, J. F.: Charles Peirce and Scholastic Realism. A Study of Peirce's Relation to John Duns Scotus. Seattle. Wash. Univ. of Washington Press. XI+177 p.
- Boyancé, P.: Lucrèce et l'épicurisme. Paris. PUF. 347 p.
- Brentano, F.: Geschichte der Griechischen Philosophie. Bern. Francke Verlag. LXIII+396 p.
- Calcagno, F.: Philosophia scholastica. Secundum „Rationem, doctrinam et principia” S. Thomae Aquinatis. Vol. I. 4. éd. dirigée par M. Battaglieri et F. M. Bauducco. Naples. M. D'Auria. VIII+485 p.
- Capizzi, A.: La difesa del libero arbitrio da Erasmo a Kant. Firenze. La nuova Italia. 255 p.
- Carbonara, C.: Francesco Bacone e il metodo sperimentale. Naples. Libreria Scientifica Editrice. VIII+277 p.
- Carbonara, C.: La vita e il pensiero di Galileo Galilei. Naples. Libreria Scientifica Editrice. VIII+277 p.
- Cassirer, E.: Keimōshugi no Tetsugaku. (Die Philosophie der Aufklärung) Trsl. from German onto Japanese by Yashiyuki Nakano. Tokyo. Kinokuniya. 498 p.
- Cassirer, E.: Rousseau, Kant, and Goethe. Trsl. from the German by J. Gutmann, P. O. Kristeller, and J. H. Randall. Intr. by P. Gay. New York. Harper and Row. XVII+98 p. (Harper Torchbooks. The Academy Library. TB 1092)
- Cassirer, E.: The Individual and the Cosmos in Renaissance Philosophy. Trsl. with an intr. by Mario Domandi. New York. Barnes and Noble. XV+199 p.
- Cernea, I.: Karl Marx — Geneza marxizmului. București. Edit. științifică. 359 p.
- Chamley, P.: Economie politique et philosophie chez Steuart et Hegel. Paris. Librairie Dalloz. 231 p.
- Chiereghin, F.: L'unità del sapere in Hegel. Padova. CEDAM. 118 p.
- Chiereghin, F.: Storicità e originarietà nell'idea platonica. Padova. CEDAM. 141 p.
- Copleston, F.: A History of Philosophy. Vol. VII. Fichte to Nietzsche. London. Burns and Oates. XI+496 p.
- Cowling, M.: Mill and Liberalism. Cambridge. Univ. Press. 161 p.
- Crombie, I. M.: An Examination of Plato's Doctrines. Vol. 2. Plato on Knowledge and Reality. New York. Humanities Press. X+573 p. (International Library of Philosophy and Scientific Method)
- Чуева, И. П.: Критика идей интуитивизма в России. Акад. наук СССР. Ленингр. отд. М.—Л. 128 с.
- Deleuze, G.: La philosophie critique de Kant. Paris. PUF. 103 p.
- Deregibus, A.: La filosofia etico-politica di Spinoza. Torino. Editore G. Ciappichelli. 316 p.
- Dewhurst, K.: John Locke Physician and Philosopher. London. Wellcome Library. XII+331 p.
- Diels, H.: Die Fragmente der Vorsokratiker. Nach der von Walther Kranz hrsg. 8. Aufl. mit Einführung und Bibliographien von Gert Plamböck. 2. Aufl. Reinbek b. Hamburg. Ernst Rowohlt. 147 p. (Rowohlts Klassiker der Literatur und der Wissenschaft. No. 10)
- Emge, C. A.: Max Stirner. Eine geistig nicht bewältigte Tendenz. Wiesbaden. Akademieabhandlung. Mainz. Verlag Franz Steiner. 49 p.

- Futija, K.*: Schelling. Tokyo. Keisōshobō. VIII+339+11 p.
- Gariser, K.*: Platons ungeschriebene Lehre. Studien zur systematischen und geschichtlichen Begründung der Wissenschaften in der Platonischen Schule. Stuttgart. Ernst Klett. XII+574 p.
- Galli, G.*: L'idea di materia e di scienza fisica da Talete a Galileo. Torino. Editore G. Ciappichelli. 265 p.
- Gardiner, P.*: Schopenhauer. Harmondsworth. Middlessex. Penguin Books. 312 p. (Pelican Series)
- Gebhardt, J.*: Politik und Eschatologie. Studien zur Geschichte der Hegelschen Schule in den Jahren 1830—1840. München. Verlag C. H. Beck. X+183 p.
- Gentile, G.*: Problemi della Scolastica e il pensiero Italiano. 3. ed. riv. Florence. Sansoni. 247 p.
- Gilson, É.—Langan, T.*: Modern Philosophy. Descartes to Kant. New York. Random House. XVII+570 p.
- Gilson, É.*: Dante and Philosophy. Trsl. by D. Moore. New York. Harper and Row. XII+338 p. (Harper Torchbooks. The Academy Library. TB 1089)
- Girard, R.*: Dostoievski. Du double à l'unité. Paris. Plon. 189 p.
- Gonano, N.*: Persona e cosa in Berkeley. Udine. Tip. Del Bianco. 72 p.
- Goetti, M.*: Lineamenti di storia della filosofia. Depuis les philosophes grecs jusqu'à nos jours, avec un petit dictionnaire de termes philosophiques. 3 éd. Florence. Felice Le Monnier. 222 p.
- Gregor, M. J.*: Laws of Freedom. A Study of Kant's Method of Applying the Categorical Imperative in the Metaphysik der Sitten. New York. Barnes and Noble XV+208 p.
- Grene, M.*: A Portrait of Aristotle. Chicago. Univ. of Chicago Press. 271 p.
- Grimsley, R.*: Jean d'Alembert (1717—83). Oxford. Clarendon Press. 316 p.
- Гулиан, К. И.*: Метод и система Гегеля. Том 2. Перевод с румынского. Под ред. и с послесловием К. С. Бакрадзе. М. Изд-во Иностр. лит. 819 с.
- Gusdorf, G.*: Kierkegaard. Paris. Editions Seghers. 213 p. (Philosophes de tous les temps)
- Guzzoni, U.*: Werden zu sich. Eine Untersuchung zu Hegels „Wissenschaft der Logik“. Freiburg/Br. Verlag Karl Alber. 116 p.
- Hager F. P.*: Die Vernunft und das Problem des Bösen im Rahmen der platonischen Ethik und Metaphysik. Bern. Verlag P. Haupt. 261 p.
- Хайруллаев, М. М.*: Фараби. Ташкент. Изд-во Акад. наук Узбекской ССР. 283 с. На узбекском языке.
- Hara, A.*: Kant-tetsugaku ho Taiketeiki Kaishaku. (The Systematic Interpretation of Kant's Philosophy) Tokyo. Risosha. 242 p.
- Hazard, P.*: European Thought in the Eighteenth Century from Montesquieu to Lessing. New York. World Publishing XX+477 p. (Meridian Books. M164)
- Heidegger, M.*: Kants These über das Sein. Frankfurt/M. Verlag Klostermann. 36 p.
- Heinrich, W.*: Zarys historii filozofii sredniowiecznej. (Esquisse d'histoire de philosophie médiévale) Intr. de Jan Legowicz. Texte prép. pour l'édition par Władysław Ślenko. Warszawa. PWN. 324 p.
- Heiss, R.*: Die grossen Dialektiker des XIX. Jahrhunderts. Hegel—Kierkegaard—Marx. Köln. Kiepenheuer und Witsch. 440 p.
- Heller, H.*: Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland. Ein Beitrag zur politischen Geistesgeschichte. Neudruck der Ausg. 1921. Aalen. Zeller. VI+210 p.
- Hendel, Ch.*: Jean-Jacques Rousseau, Moraliste. New York. Bobbs-Merrill Co. XVIII+348 p. (The Library of Liberal Arts. 96)
- Hirschberger, J.*: Kleine Philosophiegeschichte. 3. Aufl. Freiburg/Br.—Basel—Wien. Herder. 212 p. (Herder-Bücherei. Bd. 103)
- Jacobelli, A. M.*: Il tempo in Kant e i suoi sviluppi in Husserl e Heidegger. Publ. de l'Univ. de Rome. Rome. Libreria Editrice De Santis. 168 p.
- Jaeger, W.*: Diokles von Karystos. Die griechische Medizin und die Schule des Aristoteles. 2. Aufl. Berlin. Walter de Gruyter und Co. VIII+244 p.
- Janke, W.*: Leibniz. Die Emendation der Metaphysik. Frankfurt/M. Verlag Klostermann. 259 p.
- Jaspers, K.*: Nietzsche und das Christentum. Neuausg. München. R. Piper und Co. 87 p. (Piper-Bücherei. No. 182)
- Кешелева, В.*: Миф о двух Марксах. М. Политиздат. 119 с.
- Киладзе, В. С.*: Философские взгляды Г. В. Плеханова. Тбилиси. 168 с. На грузинском языке.
- Ludwig, M.*: Die Sozialethik des John Stuart Mill. Utilitarismus. Zürich. Polygraphischer Verlag AG. 100 p.
- Luppol, I. K.*: Diderot. Trsl. from Russian by Regina Kekker. Warszawa. Książka i Wiedza. 336 p.
- Малинин, В. А.*: Основные проблемы критики идеалистической истории русской философии. М. Изд-во Московск. ун-в. 169 с.
- Marc, Hadour, G.*: L'univers de Thomas More. Chronologie critique de More,

- Erasme, et leur époque (1477—1536). Paris. J. Vrin. 586 p.
- Martin, G.: Science moderne et ontologie traditionnelle chez Kant. Paris. PUF. 238 p.
- Mason, H. T.: Pierre Bayle and Voltaire. London. Oxford. Univ. Press. XV+163 p.
- Oates, W. J.: Aristotle and the Problem of Value. Princeton. Princeton Univ. Press. X+387 p.
- Oehler, K.: Ein Mensch zeugt einen Menschen. Über den Missbrauch der Sprachanalyse in der Aristotelesforschung. Frankfurt/M. Verlag Klostermann. 65 p.
- Otero, M. H.: La critica de la abstraccion y la teoria del mundo en Berkeley. Montevideo. Inst. de Fil. 68 p.
- Пионковский, А. А.: Учение Гегеля о праве и государстве и его уголовно-правовая теория. М. Госюриздат. 468 с.
- Podach, E. F.: Ein Blick in Notizbücher Nietzsches. Ewige Wiederkunft. Wille zur Macht. Ariadne. Eine schaffensanalytische Studie. Heidelberg. Verlag Wolfgang Rothe. 231 p.
- Pomeau, R.: Politique de Voltaire. Textes choisis et présentés. Paris. Armand Colin. 254 p.
- Popper, K. R.: The Open Society and its Enemies. Vol. I. The Spell of Plato. Vol. II. The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx and the Aftermath. (A reprint, the fourth edition, revised 1962) New York. Harper and Row. Two separate volumes. XI+351 p. V+420 p.
- Проблемы изучения Герцена. М. Изд-во Акад. наук СССР. 356 с.
- Путинцев, В. А.: Н. П. Огарев. Жизнь, мировоззрение, творчество. М. Изд-во Акад. наук СССР. 258 с.
- Rabel, G.: Kant. Oxford. Clarendon Press. XX+381 p.
- Reader in Marxist Philosophy from the Writings of Marx, Engels, and Lenin. Ed. H. Selsam and H. Martel. New York. International Publishers. 384 p.
- Rescher, N.: Studies in the History of Arabic Logic. Pittsburgh. Univ. of Pittsburgh Press. 108 p.
- Rigobello, A.: I limiti del trascendentale in Kant. Milan. Silva. XXIV+402 p.
- Rioux, B.: L'être et la vérité chez Heidegger et saint Th. d'Aquin. Paris. PUF. 259 p.
- Rodis-Lewis, G.: Nicolas Malebranche. Paris. PUF. 357 p.
- Rohde, P.: Søren Kierkegaard. Trsl. from Danish by A. M. Williams. London. Allen and Unwin. 164 p.
- Rosmini, A.: Aristotele esposto ed esaminato. Prés. par Enrico Turolla. Padoue. CEDAM. XVII+X277 p.
- Rossi, M.: Marx e la dialettica hegeliana. Roma. Editori Riuniti. 1041 p.
- Розенталь, М. М.: Ленин и диалектика. М. Изд-во ВПШ И АОН при ЦК КПСС. 524 с.
- Ruggero, G.: Filosofi del Novecento. 6. ed. Bari. Editore Laterza. 532 p.
- Шакирзаде, А.: Эпикур. Предисловие А. Маковельского. М. Соцэкгиз. 223 с. (Мыслители прошлого)
- Salvucci, P.: Dialettica e immaginazione in Fichte. Urbino. Argalia. 262 p.
- Salvucci, P.: L'uomo di Kant. Urbino. Argalia. 476 p.
- Sant'inello, G.: Conoscere e pensare nella filosofia di Kant. Publ. de l'Univ. de Padoue. Inst. de Péd. Padoue. Liviana Editrice. 150 p.
- Schächer, E. J.: Ist das Corpus Aristotelicum nach-aristotelisch? Josef Zürchers Hypothese und ihre Beurteilung in der gelehrten Forschung. Kritische Würdigung. Ein Beitrag zum Methodenproblem der Corpus-Aristotelicum-Forschung Salzburg—Köln. Anton Pust. 104 p.
- Schieder, T.: Nietzsche und Bismarck. Krefeld. Verlag Scherpe. 37 p. (Kölner Universitätsreden. No. 30)
- Schirmunski, M. V.: Johann Gottfried Herder. Hauptlinien seines Schaffens. Aus dem Russischen überstzt. von Heinz Stolpe. Berlin. Aufbau-Verlag. 157 p.
- Schneider, H. W.: A History of American Philosophy. Rev. sec. ed. First ed. 1946. This includes an addition to Part IX: "Emergence of Naturalistic Realisms", and a bringing up to date of the bibliographical guide to the literature. New York. Col. Univ. Press. XVIII+590 p.
- Schuering, H. J.: Studie zur Philosophie von Francis Herbert Bradley. Ein Beitrag zur Erforschung der Dialektik. Meisenheim/Glan. Anton Hain. 130 p. (Monographien zur Philosophischen Forschung. Bd. XXX)
- Sciacca, G. M.: L'idea della libertà. Fondement de la conscience érhthico-politique chez Kant. Palermo. Palumbo. 258 p.
- Sichirollo, L.: Guistificazioni della Dialettica in Aristotele. Urbino. Argalia. 128 p.
- Smith, N. K.: New Studies in the Philosophy of Descartes. London. Macmillan. 384 p.
- Sommerville, J.—Santoni, R. E.: Social and Political Philosophy. Readings from Plato to Gandhi. Garden City. Doubleday. X+545 p. (Anchor Books. A 370)
- Штейн, О.: Философия XVII и XVIII веков. Лекции из истории философии. Талл.

- политехн. инст. Таллин. 103 с. На эстонском языке.
- Stewart, J. B.*: The Moral and Political Philosophy of David Hume. New York. Col. Univ. Press. VIII+422 p.
- Störig, H. J.*: Kleine Weltgeschichte der Philosophie. 8. Aufl. München—Zürich. Droemer/Knaur. 570 p. (Knaur Taschenbücher in vollständigen Textausgaben. No. 9)
- Stuke, H.*: Philosophie der Tat. Studien zur »Verwirklichung der Philosophie« bei den Junghegelianern und den Wahren Sozialisten. Stuttgart. Ernst Klett. 257 p.
- Suchodolski, B.*: Narodziny nowożytnej filozofii człowieka. (La naissance de la philosophie moderne de l'homme) Warszawa. PWN. 619 p.
- Щелов, А. В.*: Развитие марксистской философии в трудах В. И. Ленина. Изд. 2-е. перераб. и доп. Ярославль. Росвузиздат. 157 с.
- Сугети, Й.*: Дени Дидро — выдающийся представитель воинствующего материализма XVIII века. Перевод с французского. Общ. ред. и предисловие член-корр. АН СССР М. А. Дынника. М. Изд-во иностр. лит. 160 с.
- Takeuchi, Y.*: Jitsuzonteki Jiyū ho Bōken. (The Adventure of Existential Freedom from Nietzsche to Marx) Tokyo. Gendai-shichōsha. 414 p.
- Testa, A.*: Incontro con Marx e Feuerbach. Intr. à la réforme de la dialectique marxienne. Bologne. Cappelli. 199 p.
- Tillinghast, P. E.*: Approaches to History. Selections in the Philosophy of History from the Greeks to Hegel. Englewood Cliffs. New Jersey. Prentice-Hall. XVI+240 p.
- Tucker, R.*: Philosophie et mythe chez Karl Marx. (Orig. Philosophy and Myth in Karl Marx. Cambridge. Univ. Press. 1961) Paris. Payot. 214 p. (Bibliothèque Scientifique)
- Vennebusch, J.*: Ein anonymes Aristoteleskommentar des XIII. Jhts. Paderborn. Verlag F. Schöningh. 333 p.
- Verra, V.*: Dialettica e filosofia in Plotino. Trieste. Fac. di Magistero. 78 p.
- Verra, V.*: F. H. Jacobi. Dall' illuminismo all' idealismo. Torino. Edizioni di »Filosofia«. 381 p.
- Versényi, L.*: Socratic Humanism. With foreword by Robert S. Brumbaugh. New Haven and London. Yale Univ. Press. 184 p.
- Vorländer, K.*: Philosophie des Altertums. Mit einem Anhang »Quellentexte« ausgewählt von Ernesto Grassi und Eckhard Kessler. Reinbek b. Hamburg. Ernst Rowohlt. 314 p. (Rowohlt's deutsche Enzyklopädie. 183/184)
- Vossler, O.*: Rousseaus Freiheitslehre. Göttingen. Verlag Vandenhoeck und Ruprecht. 394 p.
- Wetter, G. A.*: Die Umkehrung Hegels. Grundzüge und Ursprünge der Sowjetphilosophie. Köln. Verlag Wissenschaft und Politik. 93 p.
- Windelband, W.*: Storia della filosofia. Trad. par C. Dentice d'Accadia. Vers. effect. sur la 13. éd. allemande. Vol. I. Réimpression. Florence. Edizioni Sandron. 402 p.
- Winspear, A. D.*: Lucretius and Scientific Thought. Montreal. Harvest House Ltd. 156 p.
- Wolf, R. P.*: Kant's Theory of Mental Activity. A Commentary on the Transcendental Analytic of the Critique of Pure Reason. Cambridge. Mass. Harvard Univ. Press. XII+336 p.
- Zac, S.*: L'idée de vie dans la philosophie de Spinoza. Paris. PUF. 282 p.
- Zarrillo, A.*: L'etica di Benedetto Spinoza. Marciante. Edizioni »La Diana«. 47 p.

5. Ismeretelmélet és logika

- Alexander, P.*: A Preface to the Logic of Science. London. Sheed and Ward. VIII+144 p. (Newman History and Philosophy of Science Series. 11)
- Alexander, P.*: Sensationalism and Scientific Explanation. London. Routledge and Kegan Paul. V+149 p. (Studies in Philosophical Psychology)
- Banerjee, N. V.*: Language, Meaning and Persons. New York. Humanities. 173 p.
- Батушье, Г. С.*: Противоречие как категория диалектической логики. М. »Высшая школа«. 129 с.
- Blyth, J. W.*—*Jacobson, J. H.*: Class Logic. A Programed Text. New York. Harcourt. Brace and World. XXI+392 p.
- Boston Studies in the Philosophy of Science.* Proceeding of the Boston Colloquium for the Philosophy of Science 1961—1962. Ed. by Marx Wartofsky. Dordrecht. Reidel. VIII+212 p.
- Церетели, С. Б.*: Начало доказательства. Акад. наук Грузинской ССР. Инст. фил. Тбилиси. 480 с. На грузинском языке.
- Chwistek, L.*: Pisma filozoficzne i logiczne. Wyboru dokonał, przedmową i komentarzami opatrzył Kazimierz Pasenkiewicz. Tom 2. Warszawa. PWN. XXII+309 p.
- Cohen, J.*: The Diversity of Meaning. New York. Herder and Herder. XI+340 p.
- Culbertson, J.*: The Minds of Robots. Sense Data, Memory Images, and Behavior in Conscious Automata. Urbana. Univ. of Illinois Press. 466 p.

- Curry, H.*: Foundations of Mathematical Logic. New York. McGraw-Hill Book Company. XII+408 p.
- Диалектика*—теория—познания. Проблемы научного метода. Коллектив авторов под общ. ред. Б. М. Кедрова. Акад. наук СССР. Инст. фил. М. «Наука». 502 с.
- Diwald, H.*: Wilhelm Dilthey. Erkenntnistheorie und Philosophie der Geschichte. Göttingen—Berlin—Frankfurt/M.—Zürich. Musterschmidt. 262 p. (Veröffentlichungen der Gesellschaft für Geistesgeschichte. Bd. 2)
- Duverger, M.*: I metodi delle science sociali. (Méthodes des sciences sociales) Trad. par Maria José Cambieri Tosi. Milan. Edizione di Comunità 501 p.
- Essays in Logic from Aristotle to Russell.* Ed. R. Jager. Englewood Cliffs. New Jersey. Prentice-Hall. VIII+180 p.
- Ey, H.*: La conscience. Paris. PUF. 439 p. (Le psychologue 16)
- Findlay, J. N.*: Meinong's Theory of Objects and Values. London. Oxford. Univ. Press. 353 p.
- Flach, W.*: Zur Prinzipienlehre der Anschauung. Band I. Das spekulative Grundproblem der Vereinzelung. Hamburg. Felix Meiner. VIII+192 p.
- Francis, R.*: La perception. Paris. PUF. 129 p. (Que sais-je)
- Haering, T.*: Philosophie des Verstehens. Versuch einer systematisch-erkenntnistheoretischen Grundlegung allen Erkennens. Tübingen. Max Niemeyer. XII+105 p.
- Harbeck, G.*: Einführung in die formale Logik. Braunschweig. Verlag Fr. Vieweg und Sohn. 114 p.
- Харин, Н. Н.*: Математическая логика и теория множеств. О соотношении абстрактного и конкретного. Под ред. Я. Л. Харাপинского. М. Росвузиздат. 192 с.
- Харин, Н. Н.*: О соотношении содержания и формы в математической логике. Кировский гос. политехн. инст. Киров. 110 с.
- Hesse, M. B.*: Models and Analogies in Science. London. Sheed and Ward. VI+150 p. (Newman History and Philosophy of Science Series. 14)
- Induction. Some Current Issues.* Ed. H. E. Kyburg and E. Nagel. Intr. by E. Nagel. Middletown. Conn. Wesleyan Univ. Press. XXI+220 p.
- Ковалгин, В. М.*: Рефлекторная теория ощущений. Минск. «Наука и техника». 410 с.
- Курсанов, Г. А.*: Диалектический материализм о понятии. Изд-во ВПИ и АОН при ЦК КПСС. М. 384 с.
- La formation des jugements récurrentiels.* P. Greco, B. Inhelder, B. Matalon, J. Piaget. «Bibliothèque scientifique contemporaine. Études d'épistémologie génétique par Jean Piaget. XVII». Paris. PUF. 321 p.
- Laguna, G. A.*: Speech. Its Function and Development. Bloomington. Indiana Univ. Press. XII+363 p. (A Midland Book. MB 50)
- Landmann, M.*: Pluralität und Antinomie. München. Verlag Ernst Reinhardt. 248 p.
- Lastrucci, C. L.*: The Scientific Approach. Basic Principles of the Scientific Method. Cambridge. Mass. Schenkman. XI+257 p.
- Lewis, H. D.*: Clarity is not Enough. Essays in Criticism of Linguistic Philosophy. London. Allen and Unwin. 447 p. (Muirhead Library of Philosophy)
- Логика. Автоматы. Алгоритмы.* Сборник сост. М. А. Айзерман, Л. А. Гусев и др. М. Физматгиз. 556 с.
- Лурия, А. Р.*: Мозг человека и психические процессы. I. Нейропсихологические исследования. М. Изд-во Акад. пед. наук РСФСР. 479 с.
- Malcolm, N.*: Knowledge and Certainty. Essays and Lectures. Englewood Cliffs. New-Jersey. Prentice-Hall. VII+244 p.
- Mastelloni, E. I.*: I concetti della filosofia e della scienza e l'organizzazione del lavoro filosofico e scientifico. Prés. de Nicola Pendè. Rome. Editoriale Arte e Storia. 206 p.
- Медведев, Н. В.*: Теория отражения и ее естественнонаучное обоснование. М. Соцэкгиз. 286 с.
- Mourant, J. A.*: Formal Logic. An Introductory Textbook. New York. Macmillan. XVI+421 p.
- Pavese, R.*: Commento alla logica sintetica. Publ. de l'Univ. de Vatan. Padoue. CEDAM. 252 p.
- Perelman, C.*: The Idea of Justice and the Problem of Argument. London. Routledge and Kegan Paul. XI+212 p.
- Pfänder, A.*: Logik. Phänomenologie des Wollens. 3. Aufl. Tübingen. Max Niemeyer. 359 p.
- Prazak, M.*: Language and Logic. New York. Philosophical Library. 154 p.
- Quine, W. V. O.*: From a Logical Point of View. Logico-Philosophical Essays. 2. ed. rev. New York. Harper and Row. VIII+184 p. (Harper Torchbooks. The Science Library. TB 566)
- Quine, W. V. O.*: Set Theory and Its Logic. Cambridge. Mass. Harvard Univ. Press. XV+359 p.
- Righter, W.*: Logic and Criticism. London. Routledge and Kegan Paul. IX+148 p.
- Шабад, Б. А.*: Политическая философия современного империализма. Критика основных концепций. М. Изд-во ИМО. 246 с.

- Sadowski, W.*: Teoria podejmowania decyzji Wstęp do badań operacyjnych. (La théorie des décisions. Introduction aux recherches opérationnelles) 2. éd. Warszawa. PWE. 323 p.
- Sellars, W.*: Science, Perception and Reality. New York. Humanities Press. VIII+366 p. (International Library of Philosophy and Scientific Method)
- Шеннон, К.*: Работы по теории информации и кибернетике. Перевод с английского. Под ред. Р. Л. Побрушина и О. Б. Лупанова. С предисловием А. Н. Колмогорова. М. Изд-во иностр. лит. 829 с.
- Штофф, В. А.*: Роль моделей в познании. Л. Изд-во Ленингр. ун-в. 128 с.
- Straus, E.*: The Primary World of Senses. A Vindication of Sensory Experience. Trsl. by Jacob Needleman. New York. Free Press of Glencoe. XVI+428 p.
- Strawson, P. F.*: Introduction to Logical Theory. New Ed. London. Methuen. 266 p. (University Publications)
- Studies in Explanation. A Reader in the Philosophy of Science.* Ed. R. Kahl. Englewood Cliffs. New Jersey. Prentice-Hall. XI+363 p.
- Sullivan, D. J.*: Fundamentals of Logic. New York. Mc-Graw-Hill Book Company XII+298 p.
- Тевзадзе, Г. В.*: Теория познания немецкого неокантианства. Акад. наук Грузинской ССР. Инст. фил. Тбилиси. 350 с. На грузинском языке.
- Тюхтин, В. С.*: О природе образа. Психическое отражение в свете кибернетики. М. «Высшая школа». 123 с.
- Уваров, А. И.*: Ленинский принцип объективности в познании и некоторые проблемы диалектической логики. Томск. Изд-во Томск. ун-в. 131 с.
- Wilson, J.*: Thinking with Concepts. Cambridge. Univ. Press. X+171 p.
- Wright, G. H.*: Norm and Action. A logical Enquiry. New York. Humanities Press. XVIII+214 p. (International Library of Philosophy and Scientific Method)
- Wright, G. H.*: The Logic of Preference. Edinburgh. Univ. Press. 68 p.
- Ziemiński, Z.*: Logika Praktyczna. (La logique pratique) 3. éd. Warszawa. PWN. 203 p.
- révolution industrielle.* Trad. Par Laura Dallapiccola. Milan. Il Saggiatore. 322 p.
- Auteurs divers: Potere e responsabilità. (Pouvoir et responsabilité)* XVIIIe Congrès du Centre d'études philosophiques de professeurs universitaires. Gallarate 1962. Actes. Brescia. Mercuriana. 563 p.
- Ayer, A. J.*: Philosophical Essays. New York. St. Martin's Press. XI+289 p.
- Ayer, A. J.*: The Concept of a Person and Other Essays. New York. St. Martin's Press. VII+272 p.
- Barracough, V. N.*: Fundamentos científicos de la filosofía. Madrid. Sociedad Española de Filosofía. Inst. Luis Vives. 282 p.
- Bauer, G.*: »Geschichtlichkeit«. Wege und Irrwege eines Begriffes. Berlin-West. Walter de Gruyter und Co. 208 p.
- Baumgardt, D.*: Mystik und Wissenschaft. Witten. Luther Verlag. 120 p.
- Becker, O.*: Dasein und Dawesen. Gesammelte philosophische Aufsätze. Pfullingen. Günther Neske. 191 p.
- Blackham, H. J.*: Objections to Humanism. London. Constable. 127 p.
- Bollnow, O. F.*: Mensch und Raum. Stuttgart. W. Kohlhammer. 310 p.
- Bontemps, Ch. A.*: L'anarchisme et le réel. Essai d'un rationalisme libertaire. Paris. Les Cahiers francs. 192 p.
- Boutroux, E.*: Dell'idea di legge naturale. Prés. par Enrica Carpita. Florence. Sansoni. VII+345 p.
- Борн, М.*: Физика в жизни моего поколения. Сбор. статей. М. Издво иностр. лит. 535 с.
- Braybrooke, D.—Lindblom, Ch. E.*: A Strategy of Decision. Policy Evaluation as a Social Process. New York. Free Press of Glencoe. IX+268 p.
- Brightman, E. S.*: An Introduction to Philosophy. 3. ed. Rev. by R. N. Beck. New York. Holt. Rinehart and Winston. XIV+384 p.
- Broekman, J. M.*: Phänomenologie und Egologie. Den Haag. Verlag Martinus Nijhoff. 224 p.
- Brown, R.*: Explanation in Social Science. Chicago. Aldine. VIII+198 p.
- Brun, J.*: La main et l'esprit. Paris. PUF. 174 p.
- Caboara, L.*: Il problema della persona nello Stato moderno. Brescia. Paideia. 109 p.
- Camus, A.*: Fragen der Zeit. Von Albert Camus ausgewählt und zusammengestellt. Deutsch von Guido und Gertrud Meister. 3. Aufl. Reinbek b. Hamburg. Ernst Rowohlt. 294 p.
- Cantoni, R.*: Tragico e senso comune. Cremona. Gianni Mangiarotti Editore. 184 p.

6. Mai burzsoá filozófia

- Adorno, T.*: Eingriffe. Neun kritische Modelle. Frankfurt/M. Suhrkamp. 173 p.
- Aiken, L. W.*: Bertrand Russell's Philosophy of Morals. New York. Humanities Press. XVII+172 p.
- Anders, G.*: L'uomo è antiquato. Considerations sur l'âme à l'époque de la seconde

- Castell, A.*: An Introduction to Modern Philosophy. 2. ed. New York. Macmillan. XII+560 p.
- Castellion, S.*: O wierze, walceniu i tolerancji. (Faith, Doubt and Tolerance) Sel. intr. and Notes of Giorgio Radetti. Trsl. from Italian by Leon Joachimowicz. Trsl. of Intr. by Jerzy Adamski. Warszawa. PWN. XLIV+164+4 p.
- Casula, M.*: Studi Kantiani sul trascendente. Milan. Marzorati. 218 p.
- Ciarlo, H. O.*: Introduccion a la filosofia de la existencia. San Luis. Argentina. Universidad Nacional de Cuyo. 120 p.
- Cione, E.*: Benedetto Croce ed il pensiero contemporaneo. Milan. Longanesi. 638 p.
- Colletti, G.*: I fondamenti logico-metafisici del bergsonismo e altri scritti. Padova. CEDAM. 103 p.
- Conrad-Martius, H.*: Schriften zur Philosophie. I. Band. München. Kösel. 476 p.
- Costa de Beauregard O.*: La notion de temps Equivalence avec l'espace. Paris. Hermann. 207 p. (Actualités scientifiques et industrielles)
- Costa de Beauregard, O.*: Le second principe de la science du temps. Entropie, information, irréversibilité. Paris. Editions du Seuil. 152 p.
- Cowling, M.*: The Nature and Limits of Political Science. Cambridge. Univ. Press VII+214 p.
- Demske, J. M.*: Sein, Mensch und Tod. Das Todesproblem bei Martin Heidegger. Freiburg/München. Verlag Karl Alber. 207 p.
- Dewey, J.*: Demokracja i wychowanie. Wstep do filozofii wachowania. (Democracy and education) Trsl. by Zofia Bastgen. Intr. of Bogdan Suchodolski. Warszawa. Książka i Wiedza. 413 p.
- Dewey, J.*: Freedom and Culture. First publ. 1939. New York. Capricorn Books. 176 p.
- Dewey, J.*: Liberalism and Social Action. First publ. 1935. New York. Capricorn Books. 93 p.
- Diwald, H.*: Wilhelm Dilthey. Erkenntnistheorie und Philosophie der Geschichte. Göttingen. Musterschmidt. 262 p.
- Drüe, H.*: Edmund Husserls System der phänomenologischen Psychologie. Berlin. Walter de Gruyter und Co. XVI+326 p. (Phänomenologisch-psychologische Forschungen. Bd. 4)
- Durkheim, E.—Mauss, M.*: Primitive Classification. Chicago. Univ. of Chicago Press. 96 p.
- Engisch, K.*: Die Lehre von der Willensfreiheit in der strafrechts-philosophischen Doktrin der Gegenwart. Berlin. Walter de Gruyter und Co. 66 p.
- Fagothey, A.*: Right and Reason. Ethics in Theory and Practice. 3. ed. St. Louis. Mo. C. V. Mosby. 511 p.
- Ferrater, M. J.*: Ostega y Gasset. An Outline of His Philosophy. Rev. ed. New Haven. Yale Univ. Press. V+103 p. (Yale. Y-96)
- Field, G. C.*: Political Theory. Repr. London. Methuen. XVIII+298 p. (University Publications)
- Философия марксизма и неопозитивизма*
Сбор. статей. М. Изд-во МГУ. 543 с.
- Flew, A.—Macintyre, A.*: New Essays in Philosophical Theology. New Ed. London. SCM. Press. 288 p.
- Focher, F.*: Profilo dell'opera di Benedetto Croce. Cremona. Gianni Mangiarotti Editore. 282 p.
- Freedom and the Will.* Ed. D. F. Pears. New York. St. Martin's Press. V+137 p.
- Fronzini, R.*: What Is Value? Trsl. by Solomon Pill. La Salle. Ill. Open Court. XVI+147 p.
- Geiger, W.*: Gewissen, Ideologie, Widerstand, Nonkonformismus, Grundfragen des Rechts. München—Salzburg—Köln. Anton Pustet. 152 p. (Bücherei der Salzburger Hochschulwochen)
- Gentile, G.*: Il Modernismo e i rapporti fra religione e filosofia. Terza ed. riv. Florence. Sansoni. 280 p.
- Gerstman, S.*: Problemy teorii emocji. (Les problèmes de la théorie de l'émotion). Toruń. Towarzystwo Naukowe w Toruniu. 149 p.
- Grenet, P.*: Il cristiano fedele alla terra. Teilhard de Chardin. (Teilhard de Chardin. Un évolutionniste chrétienne) Prés. par Mario Cozzini et Giorgio Luti. Florence. Vallecchi Editore. 258 p.
- Grünbaum, A.*: Philosophical Problems of Space and Time. New York. Alfred A. Knopf. XI+448 p.
- Guzzo, A.*: Pensare e significare. Turin. Edizioni di «Filosofia». 31 p.
- Haag, K. H.*: Die Lehre vom Sein in der modernen Philosophie. (Auswahl von Originaltexten) Frankfurt/M. Akad. Verlagsgesellschaft. 328 p.
- Habermas, J.*: Theorie und Praxis. Neuwied/Rh. Verlag H. Luchterhand. 380 p.
- Haering, T.*: Philosophie des Verstehens. Tübingen. Max Niemer. 165 p.
- Hare, R. M.*: Freedom and Reason. Oxford. Clarendon Press. VII+228 p.
- Hartmann, K.*: Grundzüge der Ontologie Sartres in ihrem Verhältnis zu Hegels Logik. Berlin-West. Walter de Gruyter und Co. 138 p.
- Hennemann, G.*: Naturwissenschaft und Religion. Berlin. Duncker und Humblot. 159 p. (Erfahrung und Denken. Bd. 11)

- Hollenbach, J. M.: Menschenwerdung des Geistes. Frankfurt/M. Verlag J. Knecht. 288 p.
- Holm, S.: Das Ende der Vergangenheit. Denken und Glauben im XX. Jahrhundert. Aus dem Dänischen übertr. von Helmut Ferslev Börnsen. Tübingen. Katzmann. XVI+213 p.
- Höllerhuber, I.: Sprache, Gesellschaft, Mystik, München. Verlag Ernst Reinhardt. 337 p.
- Hyppolite, J.: Sens et Existence dans la philosophie de Maurice Merleau-Ponty. Oxford. Clarendon Press. 29 p.
- Ingarden, R.: Z badań nad filozofia wspolczesna. (Recherches sur la philosophie contemporaine). Warszawa. PWN. 664 p.
- Jammer, M.: Storia del concetto di spazio. (The History of Theories of Space in Physics) Trad. par Alberto Pala. Préf. d'Albert Einstein. Milan. Feltrinelli. 186 p.
- Jancke, R.: Ursprung und Arten des realen des realen Seins. München. Verlag Francke AG. 136 p.
- Jankélévitch, V.: L'aventure, l'ennui, le sérieux. Paris. Aubier. 222 p. (Présence et pensée. 3)
- Janssen, O.: Gesammelte Abhandlungen zur Frage des Seins. München. Verlag Ernst Reinhardt. 211 p.
- Jaspers, K.: Autobiographie philosophique. Trad. de l'allemand par Pierre Boudet. Paris. Aubier. 217 p.
- Jaspers, K.—Zahrnt, H.: Philosophie und Offenbarungsglaube, ein Zwiegespräch. Hamburg. Furche Verlag. 103 p.
- Jaspers, K.: Philosophy and the World.. Selected Essays and Lectures. Trsl by E. B. Ashton. Chicago. Henry Regnery Company. VI+314 p. (Gateway. 6083)
- Jeanson, F.: La foi d'un incroyant. Paris. Éditions du Seuil. 179 p.
- Kallen, H. M.: Freedom. Tragedy, and Comedy. Intr. by R. Gotesky and M. Myers. DeKalb. Northern Ill. Univ. VI+50 p. (The Presidential Lecture Series. I.)
- Kateb, G.: Utopia and Its Enemies. New York. The Free Press of Glencoe.
- Kenny, A.: Action, Emotion and Will. London. Routledge and Kegan Paul. "Studies in Philosophical Psychology". VII+245 p.
- Kiley, W. P.: Human Possibilities. A Dialectic in Contemporary Thinking. New York. Philosophical Library. 94 p.
- Klamroth, E.: Der Gedanke der ewigen Schöpfung bei Nikolai Berdiajew. Ein umfassender Überblick über das Werk dieses grossen Russen des XX. Jahrhunderts. Hamburg—Bergstedt. Herbert Reich. 118 p. (Theologische Forschungen. XXIX. Veröffentlichung)
- Klinke, G. L.: Alfred N. Whitehead Essays and His Philosophy Englewood Cliffs. New Jersey. Prentice-Hall. 214 p.
- Knittermeyer, H.: Grundgegebenheiten des menschlichen Daseins. München. Verlag Ernst Reinhardt. 198 p.
- Котарбинский, Т.: Избранные произведения. Перевод с польского. Общ. ред. вступ. статья и комм. И. С. Нарского. М. Изд-во иностр. лит. 912 с.
- Köhler, R.: Die Methode der Simultaneität. Zweihundert Quellentexte zur Identität der Differenz. Kassel. Verlag Schneider und Weber. 64 p.
- Körner, F.: Vom Sein und Sollen des Menschen. Paris. Ét. August. 36 p.
- Kraus, H.: Der Geist als Materie in Gehirnpsychologie und Kausalitätstheorie. Nürnberg. Im Selbstverlag des Verfassers. 209 p.
- Kwant, R. G.: The Phenomenological Philosophy of Merleau-Ponty. Pittsburg. Duquesne Univ. Press. "Duquesne Studies. Philosophical Series 15". IX+257 p.
- Lancaster, L. W.: Masters of Political Thought. Vol. 3. Hegel to Dewey. Boston. Houghton Mifflin. 372 p.
- Landgrebe, L.: Der Weg der Phänomenologie. Das Problem einer ursprünglichen Erfahrung. Gütersloh. Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn. 208 p.
- Lanteri-Laura, G.: La psychiatrie phénoménologique. Paris. PUF. 200 p.
- László, E.: Essential Society. An Ontological Reconstruction. The Haag. Verlag Martinus Nijhoff. X+169 p.
- Lévéque, R.: Unité et diversité. Paris. PUF. 122 p.
- Lichtigfeld, A.: Aspects of Jasper's Philosophy. Pretoria. Univ. of South Africa 74 p.
- Lindsay, R. B.: The Role of Science in Civilization. New York. Harper and Row. IX+318 p.
- Loewenstein, A.: Das Erlebnis. Der Mensch zwischen Wirklichkeit und Idee. Stuttgart. E. Kohlhammer. 141 p.
- Luce, A. A.: The Dialectic of Immaterialism. An account of the making of Berkeley's Principles. London. Hodder and Stoughton. 206 p.
- Lübbe, H.: Politische Philosophie in Deutschland. Studien zu ihrer Geschichte. Basel/Stuttgart. Benno Schwabe. 244 p.
- Madden, E. H.: Chauncey Wright and the Foundations of Pragmatism. Seattle of Washington Press. VII+203 p.
- Maigne, M.: Structure de la matière. Paris. 96 p.
- Maihofer, W.: Naturrecht als Existenzrecht. Frankfurt/M. Verlag Klostermann. 54 p.

- Marcuse, H.*: Eros et civilization. Trad. par J. G. Nény et B. Fraenkel. Paris. Editions de Minuit. 236 p. (Arguments 16)
- Maritain, J.*: La persona e il bene comune. Trad. par Matilde Mazzolani. 2. éd. Brescia. Morcelliana. 63 p.
- Marsch, W. D.*: Hoften worauf? Auseinandersetzungen mit Ernst Bloch. Hamburg. Furcht Verlag. 122 p.
- Martin, R.*: Intension and Decision. Englewood Cliffs. New Jersey. Prentice-Hall. XV+159 p.
- Maurantonio, N.*: La materia. Molfetta, Scuola Tipografica dell'Ist. Prov. Apicella per Sordomuti. 318 p.
- Mazzilli, S.*: I sommi problemi. I Problemi del soggetto. Préf. de Carmelo Ottaviano. Padoue. CEDAM. 178 p.
- Miro d'Ajeta, V.*: Il dramma del pensiero nella filosofia di Enrico Bergson. Naples. Tip. Laurenziana. 85 p.
- Merlan, Ph.*: Monopsychism, Mysticism, Metacosciousness. Problems of the Soul in the Neo-Aristotelian and Neo-Platonic Tradition. The Haag. Verlag Martinus Nijhoff. XIV+154 p.
- Meusel, A.*: Welcher Philosoph hat recht? Theorie der philosophischen Polemik. Böhl-Baden. Konkordia Verlag. 126 p.
- Mittelstaedt, P.*: Philosophische Probleme der modernen Physik. Mannheim. Hochschultaschenbücher-Verlag. 152 p.
- Mukerjee, R.*: The Dimensions of Human Evolution. London. Macmillan. XIII+217 p.
- Neuhäusler, A.*: Grundbegriffe der philosophischen Sprache. Begriffe vier-sprachig. München. Ehrenwirth. 275 p. (Grundbegriffe der Fachsprachen)
- Nédoncelle, M.*: Personne humaine et nature. Étude logique et métaphysique. Paris. Aubier. 169 p.
- Ormea, F.*: Pierre Teilhard de Chardin. Sa pensée, son originalité, son message. Turin. Contessa. 165 p.
- Perelman, Ch.*: Justice et raison. Bruxelles. Presses Univ. de Bruxelles. 256 p.
- Perger, A.*: Analogien in unserem Weltbild. Entwurf einer allgemeinen Formenlehre. Meisenheim/Glan. Anton Hain. 183 p.
- Phillips, L.*: Zur Ontologie der sozialen Rolle. Frankfurt/M. Verlag Klostermann. 67 p.
- Pieper, J.*: Tradition als Herausforderung. Aufsätze und Reden. München. Kösel. 346 p.
- Plamenatz, J.*: Man and Society. London. Longmans. Vol. I. 455 p. Vol. II. 472 p.
- Polányi, M.*: The Study of Man. First publ. 1959. Chicago. Univ. of Chicago Press. 102 p.
- Pole, D.*: The Later Philosophy of Wittgenstein. A Short Introduction with an Epilogue an John Wisdom. New York. Oxford. 132 p.
- Pöggeler, O.*: Der Denkweg Martin Heideggers. Pfullingen. Günther Neske. 336 p.
- Randall, J. H.*: How Philosophy Uses Its Past. New York and London. Columbia Univ. Press. 106 p.
- Readings in Twentieth-Century Philosophy.* Ed. W. P. Alston, and G. Nakhnikian. New York. Free Press of Glencoe. XI+788 p.
- Ritter, J.*: Die Aufgabe der Geisteswissenschaften in der modernen Gesellschaft. Schriften der Gesellschaft zur Förderung der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster. Heft 51. Münster. Verlag Aschendorf. 33 p.
- Rosmini, A.*: Die Politik als philosophisches Problem. München. Manz-Verlag. 127 p.
- Rotenstreich, N.*: Spirit and Man. An Essay on Being and Value. The Haag. Verlag Martinus Nijhoff. 257 p.
- Rueckert, W. H.*: Kenneth Burke and the Drama of Human Relations. Minneapolis. Univ. of Minnesota Press. XV+252 p.
- Runciman, W. G.*: Social Science and Political Theory. Cambridge. Univ. Press. 200 p.
- Russell, B.*: La Filosofia en el Siglo XX y otros ensayos. Trsl. by Mario H. Otero Montevideo. Editorial Alfa. 125 p.
- Russell, B.*: Mysticism and Logic. New Ed. London. Allen and Unwin. 167 p. (U Books)
- Russell, B.*: Political Ideals. New York. Barnes and Noble. 93 p. (U. Books)
- Russell, B.*: Teoria e pratica del bolscevismo. (The Practice and Theory of Bolshevism) Trad. par Annamaria Pelucchi. Milan. Sugar. 152 p.
- Russell, B.*: Warum ich kein Christ bin. Aus dem Eng. von Marion F. Steipe. Mit einem Anhang über den Fall Bertrand Russel. Hrsg. von Paul Edwards. München. Szczesny. 269 p.
- Santucci, A.*: Il Pragmatismo in Italia. Bologna. Soc. Ed. il Mulino. XI+379 p.
- Sartre, J.-P.*: Critica della ragione dialettica. Vol. I. Théorie des ensembles pratiques. Livre II. Trad. par Paolo Caruso. Milan. Il Saggiatore. 474 p.
- Schaeffler, R.*: Die Struktur der Geschichtezeit. Frankfurt/M. Verlag Klostermann. XII+571 p. (Philosophische Abhandlungen)
- Scheffler, I.*: The Anatomy of Inquiry. Philosophical Studies in the Theory of Science. New York. Knopf. IX+332 p. (Borzo Books in the Philosophy of Science)

- Schestow, L.*: Spekulation und Offenbarung. München. Verlag Heinrich Ellermann. 460 p.
- Schrödinger, E.*: L'immagine del mondo. Trad. par Adolfo Versen. Turin. Boringhieri Editore. 377 p.
- Schumacher, J.*: Philosophie und Philosophieren für Naturwissenschaftler. Freiburg/Br. Verlag Karl Alber. 163 p.
- Schweitzer, A.*: Die Lehre der Ehrfurcht vor dem Leben. 2. Aufl. Berlin. VOB. Union-Verlag. 75 p.
- Sciacca, M. F.*: L'uomo questo squilibrato. (Essai sur la condition humaine) 5. éd. rev. et corrigé. Milan. Marzorati. 281 p.
- Siewerth, G.*: Grundfragen der Philosophie im Horizont der Seinsdifferenz. Düsseldorf. Verlag L. Schwann. 301 p.
- Simard, É.*: Communisme et science. Quebec. Les Presses Univ. de Laval. 527 p.
- Smart, J. J. C.*: Philosophy and Scientific Realism. New York. Humanities Press. VIII+160 p. (International Library of Philosophy and Scientific Method)
- Società nazionale di scienze lettere ed arti in Napoli*. «Atti dell'Accademia di scienze morali e politiche». Vol. LXXII. Naples. Stab. Tip. Genovese. 168 p.
- Spakovsky, A.*: Freedom, Determinism, Indeterminism. The Haag. Verlag Martinus Nijhoff. 117 p.
- Strawson, P. F.*: Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics. Garden City. Doubleday. XVI+263 p. (Anchor Books. A364)
- Sutton, W.*: Modern American Criticism. Englewood Cliffs. New Jersey. Prentice-Hall. XIII+298 p.
- Современный объективный идеализм*. Критические очерки. Под. ред. Г. А. Курсанова. М. Соцэкгиз. 477 с.
- Teilhard de Chardin, P.*: Der Mensch im Kosmos. Aus dem Franz. übertr. von O. Marbach. 6. Aufl. München. C. H. Beck. XVI+311 p.
- The Philosophy of Bertrand Russel*. Ed. P. A. Schilpp. 2 vols. New York. Harper and Row. X+417 p. V+432 p. (Harper, Torchbooks. The Acad. Library. TB1095 1096)
- Touchard, J.*: Storia del pensiero politico (Histoire des idées politiques) Trad. di Atanasio Mozzillo. Milano. Edizione di Comunità. XIX+701 p.
- Tragweite und Grenzen der wissenschaftlichen Methode*. Red. J. Meurers. (Vorträge und Diskussionen der 4. Arbeitstagung der Görres-Gesellschaft) Freiburg/Br. Verlag Karl Alber. 216 p.
- Trueblood, D. E.*: General Philosophy. New York. Harper and Row. XII+370 p.
- Валентей, Д. И.*: Реакционные теории народонаселения периода общего кризиса капитализма. М. Соцэкгиз. 270 с.
- Vetter, A.*: Frömmigkeit als Leidenschaft. Eine Deutung Kierkegaards. Freiburg/München. Verlag Karl Alber. 276 p.
- Volpe, G.*: La libertà comunista. Milan. Ed. Avanti. 171 p.
- Volpe, G.*: Umanesimo positivo e emancipazione marxista. Milano. Sugar. 272 p.
- Watson, W. H.*: Understanding Physics Today. Cambridge. Univ. Press. XIII+219 p.
- Weber, A.*: Der dritte oder der vierte Mensch. Vom Sinn des geschichtlichen Daseins. München. R. Piper und Co. 276 p.
- Weiszäcker, C. F.*: Zum Weltbild der Physik. 10. Aufl. Stuttgart. S. Hirzel. 378 p.
- White, M.*: Toward Reunion in Philosophy. New York. Atheneum. 304 p. (Atheneum. 38).
- Whitehead, N. A.*: Il simbolismo. Suo significato e sue conseguenze. (Symbolism, its Meaning and Effect) Prés. par Francesco Cafaro. Turin. G. B. Paravia. XXXI+93 p.
- Whitrow, G. J.*: The Natural Philosophy of Time. Repr. New York. Harper and Row. IX+324 p. (Harper Torchbooks)
- Wild, J.*: Existence and the World of Freedom. Englewood Cliffs. New Jersey. Prentice-Hall. XI+243 p.
- Wisdom, J.*: Problems of Mind and Matter. Repr. Cambridge. Univ. Press. XVI+216 p.
- Wood, A.*: Bertrand Russel the Passionate Sceptic. New Ed. London. Allen and Unwin. 221 p. (U Books)
- Zea, L.*: The Latin-American Mind. Trsl. by James H. Abbott and Lowell Dunham. Norman. Univ. of Oklahoma Press. XX+308 p.
- Zinzen, A.*: Die ontologische Betrachtungsweise. Meisenheim/Glan. Anton Hain. 60 p. (Beihefte zur Philosophia Naturalis)

7. Szociológia

- Autori vari*: Mutamenti della struttura sociale. A cura del Centro Nazionale di Prevenzione e Difesa Sociale. Torino. Einaudi. 372 p.
- Baldelli, P.*: Sociologia del cinema. Publ. et critique cinématographique. Rome. Editore Riuniti. 323 p.
- Bergonzini, L.*: La stratificazione demografico-sociale in Italia. Milano. Feltrinelli. 121 p.
- Bertoni, J. D.*: L'alienazione dell'infanzia. Le travail des mineurs dans la société moderne. Rome. Editore Riuniti. 211 p.

- Braga, G. — Diena, L. — Leonardi, F.*: Elementi di sociologia. I. parte. I rapporti generali ed i rapporti sociali elementari. 2. ed. Milan. Franco Angeli. XXIV+218 p.
- Crespi, P.*: Analisi sociologica e sotto-sviluppo economico. Introduzione a uno studio d'ambiente in Sardegna. Milano. Dott. A. Giuffrè Editore. 266 p.
- Duchac, R.*: Sociologie et Psychologie. Paris. PUF. 120 p.
- Durkheim, E.*: Le regole del metodo sociologico. Sociologia e filosofia. Trad. par Fulvia Airoidi Namer. Intr. de Carlo Augusto Viano. Milan. Edizione di Comunità. XXXI+230 p.
- Falcucci, F. — Ardigo, A. — Moro, A.*: La famiglia e le trasformazioni della società italiana. Rome. AGI. 109 p.
- Harrington, M.*: L'altra America. La povertà negli Stati Uniti. (The Other America. Poverty in the United States) Prés. par Brune Maffi. Milan. Il Saggiatore. 196 p.
- Jaccard, P.*: Storia sociale del lavoro. (Histoire sociale du travail de l'antiquité à nos jours) Trad. par Massimo Massimi. Rome. Armando Armando Editore. 354 p.
- Morin, E.*: L'industria culturale. (Essai sur le cultures de masse) Bologne. Soc. Ed. il Mulino. 207 p.
- Olmsted, M.*: I gruppi sociali elementari. (The Small Group) Trad. par Valentina Poggi. Intr. de Marco Walter Battacchi. Bologne. Soc. Ed. il Mulino. XV+165 p.
- Ossowska, M.*: Socjologia moralności. Zarys zagadnień. Warszawa. PWN. 304 p.
- Steinbuch, K.*: Automat und Mensch. 2. erw. Aufl. Heidelberg. Springer Verlag. 392 p.
- Stoetzel, J.*: La psychologie sociale. Paris. Flammarion. 316 p. (Nouvelle bibliothèque scientifique)
- Szczepanski, J.*: Elementarne pojęcia socjologii. Warszawa. PWN. 237 p.
- Szczepański, J.*: Socjologiczne zagadnienia wyższego wykształcenia. Warszawa. PWN. 368 p.
- Вопросы организации и методики конкретно-социологических исследований.* Под ред. Г. К. Ашина, Г. В. Осипова и др. М. Росвузиздат. 207 с.
- 8. Etika**
- Abelson, R.*: Ethics and Metaethics. Readings in Ethical Philosophy. New York. St. Martin's Press. XIII+574 p.
- Arcey, E.*: Human Acts. Oxford. Univ. Press. XI+176 p.
- Архангельский, Л. М.*: Категории марксистской этики. М. Соцэкгиз. 271 с.
- Бандзеладзе, Г.*: Опыт изложения системы марксистской этики. Тбилиси. «Советская Грузия». 474 с.
- Беседы о моральном кодексе строителя коммунизма.* Омск. Книжное изд-во. 114 с.
- Brandt, R.*: Moral Philosophy and the Analysis of Language. Lawrence. Univ. of Kansas. 24 p. (The Lindley Lecture)
- Castaneda, H. — Nakhtnikian, G.*: Morality an the Language of Conduct. Detroit. Wayne State Univ. Press. VIII+367 p.
- Cetti, C.*: Alla ricerca del vero. (Pagine sul problema dell'etica) Como. SAGSA. 112 p.
- Djilas, M.*: Anatomie einer Moral. Eine Analyse in Streitschriften. Hrsg. von Abraham Rothberg. Mit einem Vorwort von Paul Willen. Aus dem Amer. unter Benützung der serbokratischen Originale übertr. von Reinhard Federmann. Frankfurt/M. — Hamburg. 153 p. (Fischer-Bücherei. No 526)
- Дробницкий, О. Г.*: Оправдание безнравственности. М. Госполитиздат. 112 с.
- Elken, R.*: Konsequenzen der Naturwissenschaft. Eine Verstandsethik. Kassel. Verlag Hermann Vollmann. 416 p.
- Филонович, П. Э.*: О коммунистической морали. Популярный очерк. М. Политиздат. 255 с.
- Hart, S.*: Ethics, the Quest for the Good Life. New York. Philosophical Library. 127 p.
- Kaplan, A.*: American Ethics and Public Policy. New York. Oxford. 110 p. (A Galaxy Book. GB99)
- Коммунистическая нравственность.* Сбор. статей в помощь пропагандистам и слушателям комсомольских политкружков «Моральный кодекс строителя коммунизма». М. «Молодая гвардия». 207 с.
- Kraft, V.*: Rationale Moralbegründung. Wien. Kommissionsverlag der Öst. Akad. der Wissenschaften. 65 p.
- Lepp, I.*: La Morale nouvelle. Paris. Grasset. 305 p.
- Merleau-Ponty, M.*: La struttura del comportamento. (La structure du comportement) Trad. par Guido D. Neri. Préf. d'Alphonse de Waelhens. Milan. Bompiani. 366 p.
- Петросян, Г. П.*: Бригады коммунистического труда и формирование коммунистической нравственности. Нальчик. Кабардино-Балкарское книжное изд-во. 116 с.
- Sahakian, W. S.*: Systems of Ethics and Value Theory. New York. Philosophical Library. XX+448 p.
- Sathaye, S. G.*: A Philosophy of Living. An Introduction to Ethics. New York. Asia Publishing House. 285 p.

- Садыков, Г.: Из морального кодекса строителя коммунизма. Правдивость и моральная чистота. Отношение к женщине, уважение к старшим. Баку. Азернешр. 203 с. На азербайджанском языке.
- Семашко, М. И.: О принципах коммунистической морали. Киев. Изд-Киевск. унив. 119 с. На украинском языке.
- Синицын, В. Г.: Коммунистическое переустройство быта. М. «Советская Россия». 144 с.
- Vivas, E.: The Moral Life and the Ethical Life. Intr. by Joseph Wood Krutch. Chicago. Henry Regnery Company. XXVIII+292 p. (A Gateway Edition. 6082)
- Wayland, F.: The Elements of Moral Science. Ed. by Joseph L. Blau. Cambridge. Mass. Harvard Univ. Press. XLIX+413 p.
- 9. Esztétika**
- Апресян, З. Г.: Эстетика. Библиография 1956—1960 гг. М. Изд-во Всероссийского театрального общества. 262 с.
- Астахов, И. Б.: Содержание и форма художественного произведения. М. Госполитиздат. 110 с. (Массовая историко-литературная библиотека)
- Battaglia, F.: Il valore estetico. Brescia. Morcelliana. 158 p.
- Белик, А.: Эстетика и современность. Очерк некоторых актуальных проблем. М. Политиздат. 191 с.
- Berger, K.: Die Funktionsbestimmung der Musik in der Sowjetunion. Wiesbaden. Hrsg. vom Osteuropa-Inst. an der Freien Univ. Berlin. Kommissionsverlag O. Harrassowitz. 128 p.
- Borev, I.: Sistemul categoriilor estetice. București. Edit. științifică. 614 p.
- Буряк, Б. С.: По законам красоты. Литературно-критические статьи. Киев. Госполитиздат Укр. ССР. 262 с. На украинском языке.
- Эстетика поведения. Сбор. статей. Сост. и ред. В. И. Толстых. М. «Искусство». 255 с.
- Финицкая, З.: Люди и вещи. Эстетика быта. М. «Искусство». 134 с.
- Gaier, U.: Der gesetzliche Kalkül. Hölderlins Dichtungslehre. Tübingen. Max Niemeyer. XIV+359 p.
- Гаврилюк, П. И.: Специфические особенности содержания и формы в искусстве. Акад. наук Украинской ССР. Инст. фил. Киев. 144 с.
- Гончаренко, Н. В.: Искусство и эстетическое воспитание. Киев. Изд-во АН УССР. 296 с. На украинском языке.
- Gotshalk, D. W.: Art and the Social Order. New York. Dover. XVII+255 p. (Dover. T294)
- Grenier, J.: Entretiens avec dix-sept peintres non figuratifs. Paris. Calmann-Lévy. 231 p.
- Haase, R.: Leibniz und die Musik. Ein Beitrag zur Geschichte der harmonischen Symbolik. Hommerich. Paul Eckhardt Verlag. 88 p.
- Йезуитов, А. Н.: Вопросы реализма в эстетике Маркса и Энгельса. Л.—М. «Искусство». 323 с.
- Иванов, В. И.: О сущности социалистического реализма. М. Госполитиздат. 271 с.
- Каган, М. С.: Лекции по марксистско-ленинской эстетике. Часть I. Диалектика эстетических явлений. Л. Изд-во Ленингр. унив. 132 с.
- Кеменов, В. С.: Против абстракционизма. В спорах о реализме. Сбор. статей. Л. «Художник РСФСР». 155 с.
- Kraft, L.: Martin Deutinger und das Wesen der musikalischen Kunst. Bonn. Bonner-Dissertation. 180 p.
- Краткий словарь по эстетике. Под. общ. ред. М. Ф. Овсяникова и В. А. Разумного. М. Политиздат. 542 с.
- Крупская, Н. К.: Об искусстве и литературе. Статьи, письма, высказывания. Подготовка текста, вступительная статья и прим. И. С. Эвентова. М.—Л. «Искусство». 282 с.
- Лосев, А. Ф.: История античной эстетики. Ранняя классика. М. «Высшая школа». 583 с.
- Lukács, G.: Die Theorie des Romans. Neuwied/Rh. Verlag H. Luchterhand. 169 p.
- Маца, И. Л.: Об эстетическом вкусе. Три беседы. М. «Молодая гвардия». 104 с.
- Maritain, J.: La responsabilité dell'artista. Brescia. Morcelliana.
- Minguet, P.: Le propos de l'art. Préface d'Etienne Souriau. Paris. Casterman. 157 p.
- Moritz, K. P.: Schriften zur Asthetik und Poetik. Kritische Ausg. Hrsg. von H. J. Schrimpf. Tübingen. Max Niemeyer. XXXVIII+411 p. (Neudruck Deutscher Literaturwerke)
- Munro, T.: Evolution in the Arts, and Other Theories of Culture History. Cleveland. Ohio. The Cleveland Museum of Art. 545 p.
- О современной буржуазной эстетике. Сбор. статей. М. «Искусство». 339 с.
- От эпохи возрождения к двадцатому веку. Проблемы зарубежного искусства. Ред. колл. М. Я. Либман и др. Сборник посвящен 75-летию Б. Р. Виппера. Акад. наук СССР. Инст. ист. искусства. М. 272 с.

- Павлов, Т.: Избранные философские произведения. Перевод с болгарского. Том IV. Эстетика. М. Изд-во иностр. лит. 845 с.
- Paulow, T.: Beiträge zur Geschichte der Ästhetik. Aus dem Bul. übersetzt von Hartmut Herboth. Berlin. Aufbau-Verlag. 191 p.
- Philipson, M.: Outline of a Jungian Aesthetics. Evanston. Northwestern Univ. Press. X+211 p.
- Probleme der Kunstwissenschaft. I. Band. Kunstgeschichte und Kunsttheorie im XIX. Jahrhundert. Berlin. Walter de Gruyter und Co. 233 p.
- Проблеми естетического воспитания и современность. М. «Советский художник». 198 с.
- Разумный, В. А.: Проблемы социалистического реализма. О художественной правде и социальной функции советского искусства. М. «Советский художник». 244 с.
- Read, H.: The Forms of Things Unknown. Essay Towards an Aesthetic Philosophy. New York. World Publishing Co. 248 p. (Meridian Books. M168)
- Рупская, Н. П.: Абстракционизм и некоторые проблемы современного искусства. Киев. «Искусство». 118 с. На украинском языке.
- Sartre, J.-P.: Essays in Aesthetics. Sel. and trsl. by Wade Baskin. New York Philosophical Library. IX+94 p.
- Sparshott, F. E.: The Structure of Aesthetics. Toronto. Univ. of Toronto Press. XIII+471 p.
- Stolz, W.: Experiment und Erfahrung in Wissenschaft und Kunst. Freiburg/Br. Verlag Karl Alber. 333 p.
- Strumpfels, W.: Grundprobleme der Ästhetik. München-Basel. Verlag Ernst Reinhardt. 131 p.
- Соловьев, Г. А.: Эстетические взгляды Н. А. Добролюбова. М. Госполитиздат. 288 с.
- Станиславский и современность. Ред. колл. И. А. Волошин и др. М. «Искусство». 335 с. На украинском языке.
- Статкевичюте, И. И.—Нежнов, Г. Г.: Эстетика. Вильнюс. Госполитнаучиздат Лит. ССР. 216 с. На литовском языке.
- Трофимов, П. С.: Очерки истории марксистской эстетики. М. «Высшая школа». 208 с.
- Ванслов, В. В.: Всестороннее развитие личности и виды искусства. М. «Советский художник» 110 с.
- В борьбе за социалистический реализм. Сбор. статей и выступлений В. А. Серова. М. Акад. художеств. 226 с.
- Вишневский, И. П.: Традиции и современность. Львов. Книжно-журнальное изд-во. 240 с. На украинском языке.
- Volpe, G.: Crisi dell'estetica romantica. Rome. Samonà e Savelli. Libreria Internazionale Terzo Mondo. 145 p.
- Вопросы эстетики. Сбор. статей. Под. ред. А. И. Иванова. Саратовск. гос. унив. им. Н. Г. Чернышевского. Саратов. 122 с.
- Вопросы теории литературы и эстетики. Акад. Грузинской ССР. инст. груз. лит. Тбилиси. 195 с. На грузинском языке.
- Ждан, В. Н.: О природе киноискусства. Всесоюзный гос. инст. кинематографии. М. 167 с.

10. Vallás és ateizmus

- Албрехт, Э.: Антикоммунизм—идеология клерикального милитаризма. Перевод с немецкого. М. Изд-во иностр. лит. 130 с.
- Ардабьев, А. И.: Атеизм Людвиг Фейербаха. Акад. наук СССР. Инст. фил. М. 182 с.
- Атеистические афоризмы, высказывания. Сбор. сост. М. М. Устинова. Киев. Госполитиздат Укр. ССР. 127 с. На украинском языке.
- Auteurs divers: L'ateismo contemporaneo. (L'athéisme contemporaine) Trad. par Gino Costabel. Intr. par Edouard Maurais. Turin. Claudiana Editrice. 106 p.
- Бартошевич, Э.—Борисоглебский, Е.: Они ждут конца мира. М. Госполитиздат. 127 с.
- Беленький, М. С.: Что такое Талмуд. М. Изд-во Акад. наук СССР. 142 с. (Научно-популярная серия)
- Довгалюк, П. Н.: Апостолы священного обмана. Очерки о католической клерикальной реакции. Киев. Акад. наук Укр. ССР. 151 с. На украинском языке.
- Ferré, N. F. S.: Reason in Religion. New York. Thomas Nelson. 336 p.
- Гаджиев, С. М.: Пути преодоления идеологии ислама. Махачкала. Дагестанское книжное изд-во. 247 с.
- Gerlitz, P.: Ausserchristliche Einflüsse auf die Entwicklung des christlichen Trinitätsdogma. Leiden. Verlag E. J. Brill. 92 p.
- Гордиенко, Н. С.—Носович, В. И.—Хархоркин, Л. П.: Современное православие и его идеология. Отв. ред. Н. И. Губанов. М. Изд-во Акад. наук СССР. 205 с.
- Гордон-Полонская, Л. Р.: Мусульманские течения в общественной мысли Индии и Пакистана. М. Изд-во восточной лит. 326 с.
- Hocking, W. E.: The Meaning of God in Human Experience. A Philosophic Study of Religion. New Haven. Yale Univ. Press. XIV+586 p. (Yale. Y-98)

- Иванов, А. И.—Семенов, Ю. В.—Сидоркин, И. Г.: Атройительство коммунизма и вопросы атеистической пропаганды. Саратов. Книжное изд-во. 110 с.
- Измьатов, Т.: Ислам и современность. Нукус. Каракалпакское гос. изд-во. 161 с.
- Koch, K.: Das Buch der Bücher. Die Entstehungsgeschichte der Bibel. Berlin—Heidelberg. Springer-Verlag. 161 p.
- Küster, O.: Glauben müssen? Theologische Essays. Stuttgart. Verlag Ernst Klett. 186 p.
- Майер, Г.—Штур, П.: Фашизм и политический клерикализм. Перевод с немецкого. М. Изд-во иностр. лит. 231 с.
- Макаров, Л.: Вопросы и ответы по атеизму. Кишинев. Партиздат ЦК КП Молдавии. 160 с.
- Manferdini, T.: L'io e l'esperienza religiosa di John Dewey. Publ. de l'Univ. de Bologne. Bologne. Zanichelli Editore. 302 p.
- Мансуров, Н. С.: О правде жизни и религиозных выдумках. М. Воениздат. 139 с. (Научно-популярная библиотека)
- Mauthner, F.: Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande. Band 1—4. Hildesheim. Georg Olms. 468 p.
- Народ о религии. Сбор. сост. Э. Касымов и А. Каримуллин. Казань. Таткнигоиздат. 236 с. На татарском языке.
- Онищенко, А. С.: Клерикализм—идеологическое оружие империализма. Киев. Изд-во Акад. наук Укр. ССР. 140 с. На украинском языке.
- Основы научного атеизма. Яровславский гос. пед. инст. Каф. фил. Ярославль. 340 с.
- Причины существования и пути преодоления религиозных пережитков. Отв. ред. И. П. Цамерян. Акад. наук СССР. Инст. фил. М. «Московский рабочий». 195 с.
- Rabaut, O. A.: Le problème de Dieu inscrit dans l'évolution. Ed. du Cerf. 224 p. (Signes du temps).
- Roy, L.: Études théologiques. Quebec. Les Presses de l'Univ. Laval. 205 p.
- Schoeps, H.-J.: Studien zur unbekannten Religions- und Geistesgeschichte. Göttingen. Musterschmidt-Verlag. 355 p.
- Schumann, H. W.: Buddhismus, Philosophie zur Erlösung. München-Bern. Delp Francke-Verlag. 126 p.
- Шердаков, Н. И.: Лекции по истории атеизма. Ленингр. лесотехническая акад. Л. 119 с.
- Таксиль, Л.: Забавное евангелие, или жизнь Иисуса. Перевод с французского. М. Политиздат. 429 с.
- Verret, M.: L'ateismo moderno. Rome. Editore Riuniti. 295 p.
- Вопросы научного атеизма. Сбор. научных работ. Под. общ. ред. Б. К. Танчера. Киевс. гос. унив. им. Т. Г. Шевченко. Киев. 125 с. На украинском языке.
- Вопросы религии и атеизма. Вильнюс. Госполитиздат Лит. ССР. 367 с. На литовском языке.
- Wackenheim, Ch.: La faillite de la religion d'après Karl Marx. Paris. PUF. 348 p.

Kovácsné Tóth Ilona